

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΥΜΑΝΤΟΥ
(Α.Μ.: 1012201903023)

**Θέμα: «Ιστορία, μνήμη και ταυτότητα των Προσφύγων της Μικρασιατικής
Καταστροφής»**

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Κωνσταντίνα Μπότσιου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	2
Εισαγωγή.....	4
Α΄ Κεφάλαιο	
Η Μικρασιατική Καταστροφή και οι συνέπειές της	6
Β΄ Κεφάλαιο	
Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα.....	14
Γ΄ Κεφάλαιο	
Η ιστορική μνήμη και η βιωμένη εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής.....	23
Δ΄ Κεφάλαιο	
Η έννοια της ταυτότητας και η ταυτότητα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής.....	46
Επίλογος.....	58
Πηγές και Βιβλιογραφία	60
Περίληψη	73

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία, η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, έχει ως αντικείμενο πραγμάτευσης την ιστορία, τη μνήμη και την ταυτότητα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Συνιστά τμήμα των φοιτητικών μου υποχρεώσεων στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη Και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες Θεωρήσεις Και Προοπτικές».

«Κατά την περίοδο από το 1897 έως το 1922», πολύ σημαντικά γεγονότα και σημαντικές εξελίξεις είχαν καθοριστικό αντίκτυπο στην ανάπτυξη της Ελλάδας και συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της Ελλάδας ως σύγχρονης χώρας. Αυτή η περίοδος έχει υποστεί εκπληκτικές αλλαγές, σημαντικές επιλογές, σοβαρές κρίσεις και μια πολεμική πορεία δεκαετίας. Τελικά τελείωσε με εδαφική επέκταση και το δραματικό τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Ο στόχος ήταν να δημιουργηθεί μια Ελλάδα που ήταν εντελώς διαφορετική από το παρελθόν.

Κατά τη διάρκεια των εκλογών του «1920 ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη η Μικρασιατική Εκστρατεία, οι Έλληνες καταψήφισαν» τους φιλελεύθερους δεδομένου ότι είχαν εξαντληθεί από τη δεκαετή πολεμική προσπάθεια. Οι αντιβενιζελικοί αντίθετα με τις προεκλογικές υποσχέσεις τους όχι μόνο εξακολούθησαν το μικρασιατικό πόλεμο αλλά και αποκατέστησαν στο θρόνο τον μη αρεστό στους δυτικούς συμμάχους Κωνσταντίνο. Αυτό έδωσε στους Συμμάχους μια δικαιολογία για να εγκαταλείψουν την Ελλάδα και να πάνε στη Μικρά Ασία, γιατί τα συμφέροντά τους τώρα καθορίζουν τις ενισχύσεις του Κεμάλ. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής τεράστιο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εξωτερικές εξελίξεις. Με βάση τα διαφορετικά διεθνή ισοζύγια ισχύος, ήταν πλέον ορατό να απορριφθούν οι φιλοδοξίες της Ελλάδας στη Μικρά Ασία. Οι εσφαλμένες στρατιωτικές επιλογές και η οικονομική αδυναμία έφεραν ακόμη πιο οδυνηρές καταστροφές το καλοκαίρι του 1922, ξεριζώνοντας τον ελληνικό λαό από την Ανατολή και καθιστώντας τον προσφυγικό στην Ελλάδα.

Μετά την κατάρρευση της γραμμής μάχης, η κατάσταση στην Ελλάδα ήταν άθλια. Ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων και στρατιωτών κατέφτασε στη χώρα. Μια ομάδα στρατιωτικών αξιωματικών με επικεφαλής τον Νικόλαο Πλαστήρα κατέλαβε την εξουσία, κυρίως για να επιδιώξει τον καθαρισμό των εθνικών τραγωδιών. Αυτή είναι η «επανάσταση του 1922». Υπό αυτήν την έννοια, η δίκη των έξι πρωταγωνιστών

της μεγάλης Καταστροφής οδήγησε σε θανατικές ποινές, γεγονός που επιδείνωσε τη βαριά ατμόσφαιρα εκείνη την εποχή.

«Με την περάτωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου κ. Θανάση Χρήστου» που μου στάθηκε πολύτιμος αρωγός σε όλη την διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής εργασίας. «Τέλος, δε θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω ιδιαίτερα την οικογένειά μου για την υποστήριξη και την αμέριστη συμπαράσταση σε όλες μου τις προσπάθειες».

Εισαγωγή

«Θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η ιστορία, η μνήμη και την ταυτότητα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής». Η εργασία απαρτίζεται από τέσσερα κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο, ασχολούμαστε με την Μικρασιατική Καταστροφή και τις συνέπειές της. Το αποκορύφωμα του ελληνιστικού δράματος στη Μικρά Ασία συνέπεσε με την περίοδο του Κεμαλισμού (1919-1922). Η δίωξη έχει γίνει πιο καταστροφική και σκληρή. Χιλιάδες άνθρωποι πέθαναν σε τρομερά βασανιστήρια, κάτι που είναι άνευ προηγουμένου στην ανθρώπινη ιστορία. Τα βασανιστήρια, ο ακρωτηριασμός, ο βιασμός, η ληστεία και ο αφοπλισμός ολόκληρων χωριών μετέτρεψαν την ελληνική κοινότητα σε ένα τεράστιο νεκροταφείο, ενώ πριν από αυτό, η ελληνική κοινότητα είχε ακμάσει και διαδόσει τον ελληνικό πολιτισμό. «Ο εθνικός διχασμός στην Ελλάδα», σε συνδυασμό με την κυβερνητική αμέλεια και την απίστευτη ανηθικότητα των ξένων δυνάμεων, που παρακολούθησαν αδιάφορα τη βία και τις σφαγές των διωκτών που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους, με αποτέλεσμα την απώλεια της Μικράς Ασίας. Ταυτόχρονα, η Ελλάδα αντιμετώπισε τη μεγαλύτερη πρόκληση, δηλαδή την αποκατάσταση καθώς και ένταξη εκατομμυρίων προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, η προσοχή μας στρέφεται στην αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Ο μεγάλος αριθμός προσφύγων που εισέρχονται στη χώρα ασκεί τεράστια πίεση. Η σίτιση, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη καθώς και η στέγαση των προσφύγων είναι από τις πρώτες επείγουσες ανάγκες που πρέπει να καλυφθούν αμέσως. Οι πρώτες ανάγκες φροντίδας και αποκατάστασης αντιμετωπίστηκαν από το «Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), το Υπουργείο Πρόνοιας, η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος και άλλοι φορείς σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό». Οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες, οι συνεισφορές ξένων και ελληνικών φιλανθρωπικών οργανώσεων, είναι πολύτιμες στο έργο άμεσης φροντίδας. Ο ξεριζωμένος ελληνικός πολιτισμός εξαπλώθηκε σε όλη την Ελλάδα, προκαλώντας αναδιοργάνωση του πληθυσμού και, σε πολλές περιπτώσεις, βίαιους αστικούς μετασχηματισμούς.

Στο τρίτο κεφάλαιο, επικεντρωνόμαστε στην ιστορική μνήμη και η βιωμένη εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής. Ο αντίκτυπος της συλλογικής μνήμης στα ιστορικά έργα της Σωτηρίου, του Βενέζη, του Πολίτη και ιδιαίτερα του Δούκα παραμένει κυρίαρχος. Η μνήμη της Ανατολίας ως ελληνικής πατρίδας και νοσταλγίας

για το παρελθόν και οι απώλειες των Ελλήνων κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο (1919-1922) αφήνουν ανεξίτηλα σημάδια στις ψυχές των συγγραφέων. Τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922 και η ανταλλαγή πληθυσμών που ακολούθησαν τη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923 ήταν τραυματική εμπειρία που σηματοδότησε την ατομική και τη συλλογική μνήμη των προσφύγων. Αυτά τα κείμενα έχουν διατηρήσει τη μνήμη κάθε μεμονωμένου συγγραφέα και ταυτόχρονα αντανακλούν και αναδιαμορφώνουν τη συλλογική μνήμη των προσφύγων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, εστιάζουμε στην έννοια της ταυτότητας γενικότερα και στην ταυτότητα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής ειδικότερα. Εξετάζουμε το πώς αναπαρίσταται η έννοια του «άλλου», πώς αποτυπώνονται οι εθνοτικές διαφορές και πώς λειτουργούν οι «έμφυλες σχέσεις», όπως αυτές συγκροτούνται και εκδηλώνονται κατά τα χρόνια μετά την Μικρασιατική Καταστροφή.

Α΄ Κεφάλαιο

Η Μικρασιατική Καταστροφή και οι συνέπειές της

Η Μικρασιατική Καταστροφή είναι ένα από τα κυριότερα συμβάντα στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας που έχει επηρεάσει τη διαδικασία διαμόρφωσης της σύγχρονης κοινωνίας και της χώρας. Η καταστροφή του 1922 σηματοδότησε τη λήξη της ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία και ήταν ένας από τους κύριους παράγοντες για την «ίδρυση» του νέου Ελληνικού κράτους. Όλη η εποχή που σηματοδοτήθηκε από την κατεύθυνση της Μεγάλης Ιδέας σε όλες τις εκφάνσεις του έθνους έληξε με τραγικό τρόπο, και η αναμενόμενη επίτευξη πραγματοποιήθηκε απροσδόκητα με τον περιορισμό του Ελληνισμού στα ελληνικά σύνορα. Να σημειωθεί ότι, οι συνεχείς ελληνικές διεκδικήσεις στη Μικρά Ασία καθώς και η ελληνοτουρκική σύγκρουση κατά τα έτη «1919-1922», δεν εκκινούνταν από την αντιπαλότητα των δυο μερών αλλά και από τις μεγάλες νικήτριες δυνάμεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Ρωσία)¹.

Τον 19^ο αιώνα παρατηρείται ότι οι δυτικές ευρωπαϊκές δυνάμεις επιχειρούν να διαχειρίζονται τις πολιτικές κρίσεις αναλογιζόμενες κάθε φορά τα προσωπικά τους συμφέροντα². Η τακτική αυτή, που είχε αντικαταστήσει την παλαιότερη τακτική της ανάμειξης στις ξένες υποθέσεις με σκοπό την «προστασία» των «χριστιανών κατοίκων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενδύθηκε το νέο ντύμα της κηδεμονευτικής πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στην οθωμανική αυτοκρατορία». Η χειραγώγηση αυτή πήγαζε σαφώς από στρατηγικούς λόγους αλλά ταυτόχρονα βοηθούσε στην αφαίμαξη των πλουτοπαραγωγικών πηγών της κηδεμονευόμενης χώρας από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Η αυξανόμενη, ωστόσο, γερμανική διείσδυση στην Τουρκία στις αρχές του 20ου αιώνα οδήγησε στη χάραξη μιας νέας πολιτικής γραμμής η οποία μάλιστα ενίσχυσε τον τουρκικό εθνικισμό και ιδιαίτερα την ανελαστικότητα των Νεοτούρκων. Η θριάμβευση του νεοτουρκικού εθνικισμού συνέβαλλε σε επιτάχυνση των εξελίξεων στην Εγγύς Ανατολή³.

Ουσιαστικός ρυθμιστής της πορείας των γεγονότων στην Εγγύς Ανατολή αποτέλεσε και η εγκατάλειψη των συμμάχων από τη Ρωσία μετά την Οκτωβριανή

¹ Σ. Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας: ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα 2005, σ. 44-47.

² Γ. Βοσκόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική από τον 20ο στον 21ο αιώνα*, Αθήνα 2005, σ. 121.

³ D. Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 1998, σ. 265-269.

Επανάσταση⁴. Ενώ γίνονταν συνεχείς προσπάθειες συνασπισμού μεταξύ των συμμάχων, τα μεταξύ τους αντικρουόμενα συμφέροντα διασπούσαν κάθε προσπάθεια συνένωσης. Ας μην ξεχνάμε ότι η εμφάνιση της δυνατής Αμερικής στη Σύνοδο Ειρήνης του Παρισιού (1919), άλλαξε τις επεκτατικές βλέψεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων⁵. Συνάμα, οι ελληνικές απαιτήσεις σχετικά με τα εδάφη απέναντι στην οθωμανική αυτοκρατορία στρέφονταν προς διαφορετική κατεύθυνση. Η Ελλάδα υπολόγιζε να ανταμειφθεί για τη βοήθειά της προς τους συμμάχους με αποκατάσταση του αλύτρωτου ελληνισμού. Αλλά το γεγονός ότι παρευρίσκονταν οι Μεγάλες Δυνάμεις στο διαμφισβητούμενο χώρο συνιστούσε σημαντικό εμπόδιο στην προσπάθεια επίτευξης της εθνικής αυτής βλέψης⁶.

Επωμιζόμενη την προστασία της Σμύρνης ως εκπροσώπου των Συμμαχικών Δυνάμεων, η Ελλάδα ανταποκρίθηκε στην επείγουσα ανάγκη προστασίας του ελληνικού λαού που διώχθηκε συστηματικά, και ταυτόχρονα στοχεύει στην εξυπηρέτηση της μη απελευθερωμένης ελληνιστικής πολιτικής της χώρας. Οι Έλληνες στη Μικρά Ασία που προστατεύθηκαν επικράτησαν στη συνείδηση του λαού και της ηγεσίας εκείνη την εποχή⁷. Η δίωξη των ελληνικών κοινοτήτων στη δυτική Μικρά Ασία ξεκίνησε το 1914. Πολλοί Έλληνες στις παράκτιες περιοχές αναγκάστηκαν να φύγουν λόγω των προγραμματισμένων ενεργειών των Τούρκων στρατιωτών (τσέτες) και της μυστικής διαμεσολάβησης και ανοχής των Οθωμανών. Αφού αυτές οι επιθέσεις σταμάτησαν για λίγο, η δίωξη συνεχίστηκε το 1916 σε μεγαλύτερη και πιο συστηματική κλίμακα. Ολόκληρη η κοινότητα εκτοπίστηκε από την ακτή και την ενδοχώρα, υπέφερε από μεγάλη σκληρότητα και εκτεταμένη ταλαιπωρία και απώλεια ζωής⁸.

Ταυτόχρονα, με την απέλαση των Τούρκων στο «Αϊβαλί, στην Πέργαμο, στο Δικελί και σε άλλες πόλεις», οι χώροι λατρείας, οι σχολικές μονάδες, οι νοσοκομειακές μονάδες και οι οικίες βεβηλώθηκαν και λεηλατήθηκαν από τους Τούρκους. Οι Τούρκοι ισχυρίστηκαν ότι η απέλαση ήταν στρατιωτικό μέτρο και έπρεπε να καθαριστούν οι παραλιακές περιοχές από τον εχθρικό και άπιστο ελληνικό πληθυσμό. Η δίωξη στην Τουρκία είχε ως αποτέλεσμα να αναγκαστούν εκατοντάδες Έλληνες να

⁴ H. Fleischer, *Η Ελλάδα '36-'49: από τη δικτατορία στον εμφύλιο: τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2003, σ. 121.

⁵ X. Νικολάου, «*Διεθνείς συνθήκες και συμβάσεις*, Αθήνα 1996», σ. 259-262.

⁶ K. Σακελλαρόπουλος, *Η σκιά της Δύσεως*, Αθήνα 1960, σ. 111.

⁷ T. Chourchoulē, *Σμύρνη: η πόλη της Σμύρνης πριν από την καταστροφή*, Αθήνα 1991, σ. 13.

⁸ Γ. Νεκρατζάς, *Η Μικρά Ασία και η καταγωγή των προσφύγων: η ιμπεριαλιστική ελληνική πολιτική του 1922 και η μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 2000, σ. 105.

μεταναστεύσουν λόγω του φόβου. Ως αποτέλεσμα, η θέληση για αντίποινα και συνένωση με την Ελλάδα ενισχύθηκε περαιτέρω και το θέμα παρέμενε στο μυαλό του Βενιζέλου και της κυβέρνησης⁹.

Επομένως, η δικαίωση των ισχυρισμών της Ελλάδας στη Συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) παρείχε λόγο για παρέμβαση της Ελλάδας. Ωστόσο, ο συνδυασμός των πολιτικών γεγονότων στην Ελλάδα και την Ευρώπη με την ανάδυση του Κεμαλικού κινήματος έδωσε νέα τροπή την ελληνική πορεία. Ο ελληνικός στρατός έχει αναλάβει ένα σπουδαίο έργο και η νικηφόρα προέλαση του εξαρτήθηκε βασικά από μη στρατιωτικούς «παράγοντες». Η πρόοδος του Ελληνικού στρατού στην έρημη Μικρά Ασία, η αποτυχία και η απόσυρση από τη «Μικρά Ασία» και τα επακόλουθά τους, οδήγησαν στην εξάλειψη της εξελληνισμού της Μικράς Ασίας και στο τέλος της Μεγάλης Ιδέας¹⁰.

Η Ελλάδα έγινε το ανεξάρτητο κράτος (από την Οθωμανική Αυτοκρατορία) το 1829-1833 με την κρίσιμη διπλωματική, πολιτική, οικονομική και στρατιωτική βοήθεια από το Ηνωμένο Βασίλειο και τη Ρωσία. Ήταν γεγονός ότι το Βασίλειο της Ελλάδας ενσωμάτωσε τότε μόνο ένα τμήμα των Ελλήνων των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας. Αυτή η κατάσταση προκάλεσε εντάσεις μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών, γιατί η ελληνική πλευρά ζητούσε μόνο τη χώρα της όσο το δυνατόν πιο ενοποιημένη όταν καταστράφηκε η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ως εκ τούτου, από την αρχή, ο κύριος σκοπός της ελληνικής πλευράς ήταν να πραγματοποιήσει την ιδέα της εθνικής ενοποίησης και διατυπώθηκε επισήμως ως σχέδιο επέκτασης της Μεγάλης Ιδέας περίπου 60 χρόνια μετά την απόκτηση της ανεξαρτησίας. Για να δημιουργήσουν μια ενοποιημένη (ευρύτερη) ελληνική εδαφική επέκταση, με βάση τις λεγόμενες ιστορικές και εθνοτικές ελληνικές περιοχές που υπήρχαν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, οι Έλληνες το θεώρησαν ως το μεσαιωνικό έθνος-κράτος τους¹¹.

Επομένως, για πρωτεύουσα της Μεγάλης Ελλάδας προοριζόταν η Κωνσταντινούπολη (η Οθωμανική / Τουρκική). Οι υπέρμαχοι της «Μεγάλης Ιδέας», μ φιλοδοξούσαν να συνενώσουν μέσα στα σύνορα μιας ενιαίας Ελλάδας όλες τις περιοχές με ελληνικό στοιχείο στην «Εγγύς Ανατολή». Οι ιστορικές πηγές δείχνουν ότι

⁹ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη ιστορία της εις Μικράν Ασίαν Εκστρατείας 1919-1922*, Αθήνα 1975, σ. 62.

¹⁰ M. L. Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, Αθήνα 2002, σ. 81-87.

¹¹ J. Palmowski, *A Dictionary of Contemporary World History from 1900 to the Present Day*, Oxford–New York 2004, σ. 253

αυτός ο όρος πρώτο χρησιμοποιήθηκε από τον Ιωάννη Κωλέττη¹². Αυτός το 1884 σε όλες του τις συζητήσεις σχετικά με το ελληνικό σύνταγμα, υποστήριζε την πολιτική θέση της ένταξης των ετεροχθόνων, των Ελλήνων της διασποράς στους κόλπους του ελληνικού κράτους. Αντιθέτως, η Ελλάδα κατοικήθηκε από τους αυτόχθονες Έλληνες, τους «ντόπιους» αλλιώς, που αποτέλεσαν το θεμέλιο λίθο της εθνικής ανεξαρτησίας. Κατά την άποψή του, «η ελληνική επικράτεια περιελάμβανε κάθε τόπο που συνδέεται με τους Έλληνες, την ελληνική ιστορία και τον ελληνικό πολιτισμό». Στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, ο ελληνικός πολιτισμός πήγαζε από δυο διαφορετικές πηγές: την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη που ονομάζεται από τους Έλληνες «το όνειρο και η ελπίδα όλων των Ελλήνων»¹³.

Αυτό που είπε ακριβώς στον Ιωάννη Κωλέτη πριν από τη συνέλευση των βουλευτών στην Αθήνα το 1844 είναι: «Το ελληνικό βασίλειο δεν είναι ολόκληρη η Ελλάδα, αλλά μόνο ένα μέρος, το μικρότερο και φτωχότερο. Ένας ντόπιος δεν είναι μόνο κάποιος που ζει σε αυτό το Βασίλειο, αλλά και αυτός που ζει στα Ιωάννινα, στη Θεσσαλία, στις Σέρρες, στην Αδριανούπολη, στην Κωνσταντινούπολη, στην Τραπεζούντα, στην Κρήτη, στη Σάμο και σε οποιαδήποτε χώρα που σχετίζεται με την ελληνική ιστορία ή Ελληνική φυλή...»¹⁴.

Ωστόσο, η έννοια του αλυτρωτισμού δεν ήταν πρωτόγνωρο φαινόμενο στην περιοχή των Βαλκανίων τον 19^ο αιώνα αφού Σέρβοι, Κροάτες, Βούλγαροι, Αλβανοί και Ρουμάνοι προσπαθούσαν να δημιουργήσουν τα δικά τους εθνικά κράτη. Η βασική διαφορά ανάμεσα στους Έλληνες και σε αυτούς τους λαούς ήταν ότι τα βαλκανικά κράτη ήταν ομοιογενή ενώ οι Έλληνες ήταν διασκορπισμένοι στην Εγγύς Ανατολής¹⁵.

Ειδικότερα, ελληνικοί πληθυσμοί συναντώνται από τη Valona (σήμερα Vlorë της Αλβανίας) έως τη Βάρνα της Βουλγαρίας. Το πρόβλημα ήταν ότι η ελληνική περιοχή είχε μια ανομοιογένεια, αποτελούμενη από βαλκανικούς και ανατολικούς λαούς που περιφέρονταν χωρίς κάποια συγκεκριμένη εθνική ταυτότητα. Εντυπωσιακό είναι ότι αυτοί οι βαλκανικοί λαοί συγχρωτίστηκαν σε διάφορες πολεμικές συγκρούσεις όπως π.χ. στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο¹⁶.

¹² Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 259.

¹³ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 1996, σ. 490-491.

¹⁴ R. Clogg, *A Concise History of Greece*, New York 1992, σ. 48.

¹⁵ Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868 – 1877*, Αθήνα 1988, σ. 214.

¹⁶ Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *ό. π.*, σ. 215-216.

Οι Έλληνες αυτοί συνασπίστηκαν σε δυο ομάδες αναπτύσσοντας σχέσεις: τους Μουσουλμάνους και τους Χριστιανούς Ορθόδοξους. Οι δεύτεροι εμφανίστηκαν, για παράδειγμα, στην Κύπρο και την Κρήτη, ενώ οι Μουσουλμάνοι στα νησιά του Αιγαίου. Παράξενο είναι πως μερικά μόνο από αυτά τα νησιά εντάχθηκαν στην ανεξάρτητη Ελλάδα με τον πόλεμο 1821-1829. Ο ελληνικός πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης, γύρω από τις ακτές του Μαρμαρά και ειδικά γύρω από την Σμύρνη και στο κέντρο της Ανατολίας (Καππαδοκία)¹⁷. Οι Έλληνες που μιλούσαν την τουρκική γλώσσα σταδιακά αφομοιώθηκαν και ελληνοποιήθηκαν. Εκτός ελληνικού πολιτισμού έμειναν περιοχές όπως η βόρεια Μ. Ασία, ο Πόντος παρόλο που ήταν κατοικημένες με μεγάλο αριθμό Ελλήνων. Οι Πόντιοι Έλληνες σε μεγάλο αριθμό προτίμησαν να μεταναστεύσουν σε πολύ πιο φιλόξενες βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας της Ρωσικής Ορθόδοξης Ρωσίας. Η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν ήταν μια ελληνική διάλεκτος που προσιδίαζε στην ελληνική και ήταν κατανοητή από τους Έλληνες¹⁸.

Ωστόσο, η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας ήταν, στην πραγματικότητα, δείγμα του πολιτιστικού δρόμου που θα ακολουθούσε η νέα Ελλάδα με γερά θεμέλια το κλασικό παρελθόν της και την εθνική της ιστορία¹⁹. Πολύ σύντομα οι υπερασπιστές της Μεγάλης Ιδέας υποστήριζαν ότι η ελληνική κλασική ιστορία συνδέεται εξακολουθητικά με τον μεσαιωνικό βυζαντινό χρόνο, δεδομένης της ατέρμονης συνέχειας της εθνικής μας ιστορίας. Η ελληνική γλώσσα εκείνη την εποχή υπέστη καθαρμό και ονομάστηκε καθαρεύουσα²⁰. Με την ίδρυση του πανεπιστημίου το 1837 δόθηκε ώθηση στη διάχυση του ελληνικού πολιτισμού. Οι φοιτητές του πανεπιστημίου, ωστόσο, δεν ήταν από την Ελλάδα και από ελληνικές κατοικημένες περιοχές που στη συνέχεια επέστρεψαν στα σπίτια τους διαδόθηκαν οι ιδέες του Ελληνισμού και ενοποίησαν τα ελληνικά εδάφη σε ένα μόνο έθνος-κράτος. Στο επίκεντρο, μετά το 1897, τέθηκε ο περιορισμός της εθνικής ταυτότητας μέσα από την εκπαίδευση κυρίως των ετεροχθόνων, δηλαδή των Ελλήνων της Διασποράς²¹.

¹⁷ Κ. Μαυρατσάς, *Όψεις του Ελληνικού Εθνικισμού στην Κύπρο: ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και η κοινωνική κατασκευή της ελληνοκυπριακής ταυτότητας 1974-1996*, Αθήνα 1998, σ. 72-74.

¹⁸ Θ. Βερέμης, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1997, σ. 31-33.

¹⁹ J. Ober, *The Rise and Fall of Classical Greece*, Princeton-Oxford 2015, σ. 48-50.

²⁰ Ρ. Δελβερούδη, «Από τη μιζοβάρβαρον στην καθαρεύουσα: Η διαμόρφωση ενός όρου», στο: *Θέρμη και φως: Αφιερωματικός τόμος στη μνήμη του Α.-Φ. Χριστίδη*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 353-363.

²¹ Α. Κλάνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821-1923*, Αθήνα 2019, σ. 44-46.

Μια πρακτική πραγματοποίηση της πανελληνίας συγχώνευσης θα περνούσε από ποικίλα στάδια και θα ήταν αποτέλεσμα των διεθνών σχέσεων μεταξύ των Ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων. Είναι βέβαιο ότι για όλο τον αιώνα, μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας, κύριο μέλημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής ήταν η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, ένα μεγαλεπήβολο σχέδιο «για την επαναδημιουργία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με την υπαγωγή όλων των εδαφών συμπαγούς ελληνικού οικισμού στην Εγγύς Ανατολή (Μικρά Ασία και Βαλκάνια), με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη»²².

Κατά την διάρκεια της περιόδου της Τουρκοκρατίας, οι χριστιανοί ορθόδοξοι κάτοικοι των Βαλκανίων είδαν στη Ρωσία έναν προστάτη και καταλύτη στην απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό. Για τους Έλληνες, η Ρωσία έπαιξε αυτόν τον ρόλο κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών της ανεξαρτησίας, επίσης για να βοηθήσει στην πραγματοποίηση των ελληνικών αδίστακτων φιλοδοξιών που πλαισίωσε η Μεγάλη Ιδέα²³.

Στον Κριμαϊκό πόλεμο (1853-1856), οι Έλληνες υποστήριζαν τη Ρωσία με θέρμη διότι πίστευαν ότι αν νικούσε εκείνη²⁴, η Θεσσαλία και η Ήπειρος, όπου λειτουργούσαν τα αποσπάσματα των Ελλήνων ανταρτών, θα προσαρτηθούν από την Αθήνα. Ωστόσο, την επόμενη του Κριμαϊκού πόλεμου δεκαετία αποδείχθηκε ότι οι προσδοκίες διαψεύστηκαν καθώς, η Αγία Πετρούπολη υπερασπίστηκε τους Βούλγαρους, ειδικά στη αμφισβητούμενη Μακεδονία²⁵.

Το νεοσύστατο κράτος ακολουθούσε με προσήλωση τις προσπάθειες για υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Οι προσπάθειες υλοποίησης όμως έφεραν την Ελλάδα αντιμέτωπη με σε ένα μεγάλο διεθνές (κυρίως στο Ηνωμένο Βασίλειο) χρέος²⁶. Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, η Ελλάδα κατάφερε να αυξήσει την εδάφη της αποκτώντας το Αιγαίο, τη Μακεδονία, την Κρήτη και κάποια νησιά της Ανατολικής Μεσογείου. Κατά τα έτη 1914-1918 η πολιτική δράση των Ελλήνων δέχθηκε επίδραση από πολλές και διαφορετικές πολιτικοοικονομικές απόψεις μέχρι να αποφασίσει την πλευρά που πρέπει να υποστηρίξει η Ελλάδα για να διεκδικήσει στην πράξη την

²² Λ. Μακράκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910: η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα 1992, σ. 78.

²³ Β. Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων: από το Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 2007, σ. 129.

²⁴ Θ. Χρήστου, *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999, σ. 20-21.

²⁵ Π. Κονδύλης, *Θεωρία του πολέμου: πόλεμος και πολιτική, πόλεμος, οικονομία και κοινωνία, πόλεμος και επανάσταση, ο θερμός πόλεμος μετά τον ψυχρό πόλεμο, ελληνοτουρκικός πόλεμος*, Αθήνα 1998, σ. 173, 232.

²⁶ J. Levandis, *The Greek Foreign Debt and the Great Powers, 1821-1898*, New York 1944, σ. 334.

Μεγάλη Ιδέα²⁷. Πρώτον, ο Γερμανόφιλος βασιλιάς, Κωνσταντίνος Α΄ ήταν υπέρ της ελληνικής ουδετερότητας και της έμμεσης υποστήριξης των συμφερόντων των Κεντρικών Δυνάμεων²⁸. Έπειτα, η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου τάχθηκε με την πλευρά της Αντάντ με τις δυνάμεις Ηνωμένου Βασιλείου, Ρωσίας, Γαλλίας)²⁹.

Το αποτέλεσμα αυτής της διαμάχης, ήταν ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ να παύσει τους υπουργούς του, οι οποίοι προχώρησαν στη δημιουργία μιας εναλλακτικής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη το Σεπτέμβριο του 1916. «Κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης ή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης» καλείται η προσωρινής διάρκειας κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου που όξυνε τον Εθνικό Διχασμό και που είχε ακτίνα επιρροής στο Κράτος της Θεσσαλονίκης³⁰. Η κυβέρνηση που δημιουργήθηκε ήταν συνέπεια του «Κινήματος της Εθνικής Αμύνης», (πραξικόπημα αντίθετο προς την Κυβέρνηση των Αθηνών) που έλαβε χώρα στην «Θεσσαλονίκη» τον Αύγουστο του 1916³¹.

Μετά τον Μεγάλο Πόλεμο, σύμφωνα με τη «Συνθήκη Ειρήνης των Σεβρών» (10 Αυγούστου 1920), η Ελλάδα έπρεπε να πραγματοποιήσει τη μεγαλύτερη εδαφική επέκτασή της από την ανεξαρτησία της το 1829/1833³². Με βάση τη Συνθήκη της Αδριανούπολης η Ελλάδα πήρε την περιοχή της Ανδριανούπολης, της «Ανατολικής Θράκης» και της «Σμύρνης» από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Ρόδος και τα Δωδεκάνησα εντάχθηκαν στην Ιταλία και η Αρμενία και το Κουρδιστάν απέκτησαν αυτονομία. Οι αραβικές επαρχίες αποσχίστηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία³³.

Ωστόσο, η Συνθήκη Ειρήνης των Σεβρών αναζωπύρωσε τα τουρκικά εθνικιστικά συναισθήματα και λειτούργησε ενισχυτικά προς τους εθνικιστές Τούρκους γύρω από έναν νέο επικεφαλής τον Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ³⁴. Το Οθωμανικό Κοινοβούλιο στην Κωνσταντινούπολη δεν πιστοποίησε ποτέ την εγκυρότητα της συνθήκης και έτσι, δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ κατάφερε να πάρει πίσω την Σμύρνη από την Ελλάδα σε μια νικηφόρα προέλαση το 1922. Το

²⁷S. Berstein&P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 266.

²⁸G. Melas, *King Constantine I of Greece and the War*, Scotts Valley 2015, σ. 99-101.

²⁹T. Tatsios, *The Megali Idea and the Greek Turkish War of 1897: The Impact of the Cretan Problem on Greek Irredentism, 1866–1897*, New York 1984, 222-224.

³⁰E. Driault, *Ελλάδα και Α' παγκόσμιος πόλεμος: από το κίνημα των Νεότουρκων (1908) μέχρι τη συνθήκη της Λωζάννης (1923)*, Αθήνα 1999, σ. 243.

³¹Γ. Χιονίδης, *Οι δραστηριότητες της «Προσωρινής Κυβέρνησης» του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη το 1916-1917*, Αθήνα 1994, σ. 65.

³²N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Thessaloniki 1978, σ. 77-79.

³³B. Βλανκόπουλος, *Οδοιπορικό 146 χρόνων 1821-1967: συνθήκες-σταθμοί της ιστορίας*, Αθήνα 1998, σ. 246.

³⁴Κ. Φωτιάδης, *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Αθήνα 1988, σ. 179.

γεγονός αυτό οδήγησε σε νέα συνθηκολόγηση των δύο πλευρών. Η Συνθήκη της Λωζάνης (24 Ιουλίου 1923) ήταν ευνοϊκή προς τους Τούρκους και λειτούργησε ως αντικατάσταση της Συνθήκης των Σεβρών μετά τον Ελληνο-Οθωμανικό Πόλεμο του 1919-1922³⁵.

Ωστόσο, η υλοποίηση των όρων της συνθήκης δεν έφερε μόνο εδαφικές ανακατατάξεις αλλά και συνέπειες όπως σοβαρές προσφυγικές κρίσεις και νομιμοποιημένες εθνικές εκκαθαρίσεις. 1,5 εκατομμύριο Οθωμανοί Έλληνες απομακρύνθηκαν από τη Μικρά Ασία για την Ελλάδα, ενώ περίπου 350.000 Μουσουλμάνοι και Τούρκοι μετακινήθηκαν στην Τουρκία. Αυτή η συνθήκη αποτελεί την αιτία τριβών μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας, ακόμα και σήμερα.

Η Ελλάδα, μετά τη στρατιωτική ήττα το 1922, κυρίως λόγω της απουσίας υποστήριξης της Γαλλίας και του Ηνωμένου Βασιλείου ταυτόχρονα με τη διπλωματική πανωλεθρία το 1923, κατάφερε να αφομοιώσει «τους Έλληνες πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία» με ανακατανομή της γης. Η μεταρρύθμιση της γης κατακερμάτισε τις μεγάλες ιδιοκτησίες και γέννησε ένα σύνολο μικρών γαιοκτημόνων, οι οποίοι πλέον έγιναν βασικός πυλώνας της ελληνικής οικονομίας για μεγάλο χρονικό διάστημα. Όλα αυτά τα γεγονότα έδειξαν η Μεγάλη Ιδέα ήταν μόνο θεωρητική βλέψη χωρίς καμία δυνατότητα υλοποίησης³⁶.

---

³⁵ Τ. Κοντός, *Μικρασία τέλος*, Αθήνα 1980, σ. 95.

³⁶ Β. Τζανακάρης, *Δακρυσμένη Μικρασία, 1919-1922: τα χρόνια που συντάραξαν την Ελλάδα*, Αθήνα 2007, σ. 196-197

Β' Κεφάλαιο

Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα

Η Ελλάδα, ύστερα από την «υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης» και την επακόλουθη ανταλλαγή πληθυσμών, βρέθηκε μπροστά σε μια ιδιαίτερη και επείγουσα κατάσταση την οποία δεν ήταν σε θέση να διαχειριστεί³⁷. Ο Σ. Πελαγίδης υποστηρίζει ότι «τόσο μαζική μετατόπιση πληθυσμών σε τόσο λίγο διάστημα δεν είχε ξανασυμβεί»³⁸. Ο ίδιος λέει ότι: «Η συνθήκη που υπογράφηκε τον Ιανουάριο του 1923 διέφερε σημαντικά από προηγούμενες». Το βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο ήταν ότι όριζε ότι η μαζική μετακίνηση πληθυσμών ήταν υποχρεωτική. Ας μην ξεχνάμε ότι, ιστορικά είναι η πρώτη συνθήκη, που αναφέρεται σε ανταλλαγή πληθυσμών με αναγκαστικό χαρακτήρα³⁹. Στην πράξη «η Ελλάδα αναγκάστηκε να αναγνωρίσει ως *de jure* μια *de facto* κατάσταση»⁴⁰. Το μεγάλο μέρος των «προσφύγων» είχε καταφτάσει στην Ελλάδα και διέμενε σε ακατάλληλους χώρους, σε παράγκες, σε εγκαταλελειμμένα εργοστάσια και σε οποιοδήποτε άλλο χώρο μπορούσε να λειτουργήσει ως καταφύγιο. Η νέα συνθήκη που είχε προκύψει με την φυγή των Ελλήνων από τα πατρικά σπίτια τους, καθώς και η επιμονή των Τούρκων να τους δεχτεί πίσω, δεν άφηνε στην Ελλάδα κανένα περιθώριο διαπραγμάτευσης⁴¹.

Δεν είναι βέβαιο ότι η Ελλάδα θα είχε καταφέρει να φέρει εις πέρας την τεράστια πρόκληση της αποκατάστασης των προσφύγων, δίχως εξωτερική υποστήριξη. Τα καθήκοντα της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων και των εμπλεκόμενων φορέων ήταν ιδιαίτερα δύσκολα⁴². Χρειαζόταν ειδική μέριμνα ώστε οι καλλιεργητές γης-πρόσφυγες να μεταφερθούν στα κατάλληλα μέρη και να τους παραχωρηθούν τα κατάλληλα εργαλεία και εφόδια για να καλλιεργήσουν τη γη. Συνάμα, ξεκίνησαν τα προγράμματα ανέγερσης των προσφυγικών οικιών με σκοπό τη μόνιμη εγκατάσταση τους.

Έπρεπε να βρεθεί λύση για το πώς ένας αστός πρόσφυγας θα είναι σε θέση να επιβιώσει. Το συνολικό σχέδιο της αποκατάστασης δεν αναφερόταν μόνο σε

³⁷ Δ. Κώνστας, *Ελληνική εξωτερική πολιτική: εσωτερικές και διεθνής παράμετροι*, Αθήνα 1994, σ. 307.

³⁸ Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 40.

³⁹ Λ. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες: το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα 1999, σ. 66.

⁴⁰ Σ. Πελαγίδης, *ό. π.*, σ. 40.

⁴¹ Α. Παπαγελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής δημοκρατίας: ο Αμερικανικός παράγων, 1947-1967*, Αθήνα 1997, σ. 67.

⁴² Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το έθνος: προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιο*, Αθήνα 2001, σ. 85.

εγκατάσταση των προσφύγων αλλά και σε οικονομική και επαγγελματική αποκατάσταση. Οι καθυστερήσεις αναφορικά με την στέγαση και την εργασία από κοινού με τη έλλειψη νερού, τροφής και του ξεσπάσματος του εξανθηματικού τύφου «προσέδιδαν διαστάσεις αληθινής τραγωδίας»⁴³.

Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας της εποχής καυτηρίαζαν τις μεθόδους διαχείρισης της προσφυγικής κρίσης και υπονούσαν περιπτώσεις που κερδοσκοπήσαν σε αυτή την ιδιαίτερη στιγμή⁴⁴. Οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες και είχαν ως αποτέλεσμα το ξέσπασμα πολέμου ανάμεσα στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και του Ελληνικού κράτους. Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων λειτουργούσε αυτόνομα και έδινε αναφορά σχεδόν αποκλειστικά στην Κοινωνία των Εθνών. Κατηγορήθηκε δριμύτατα για τις φιλονικίες μεταξύ των δυο μερών, οι οποίες είχαν προέλθει και από την άδικη και άνιση διανομή των γαιών⁴⁵.

Η μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων δημιούργησε ανακατατάξεις και ανταγωνισμούς αναφορικά με τις θέσεις εργασίας, τα κομμάτια γης και την επιχειρηματική και γεωργική δραστηριότητα. Αυτή η αναπάντεχη εμφάνιση των πολιτισμικά διαφορετικών προσφύγων σε όλους τους τομείς της ζωής δημιούργησε προστριβές στις σχέσεις γηγενών και προσφύγων⁴⁶.

Οι γηγενείς των πόλεων δεν έβλεπαν καθόλου θετικά τους πρόσφυγες και τους θεωρούσαν μάλλον απειλητικούς απέναντι στα οικογενειακά και οικονομικά τους συμφέροντα. Οι γηγενείς της υπαίθρου ήταν καχύποπτοι απέναντι στους πρόσφυγες και δεν επικροτούσαν την παροχή γης, ζώων, κατοικιών, εργαλείων σε αυτούς. Επέκριναν τις συνεχείς διευκολύνσεις και τα χαμηλότοκα δάνεια που τους παρείχε το κράτος. Οι πρόσφυγες από την πλευρά τους καλούνταν να προσαρμοστούν σε νέα μέρη μακριά από τις πατρογονικές εστίες τους και συνάμα να επιβιώσουν σε μια κοινωνία γλωσσικά και πολιτισμικά ξένη και συχνά εχθρική⁴⁷.

Στα μεγάλα αστικά κέντρα όπου απορροφήθηκε το μεγάλο ποσοστό των προσφύγων προϋπήρχαν τα προβλήματα στέγασης τα οποία έμελλε να διογκωθούν με

⁴³ Ι. Κολιόπουλος & Ι. Μιχαηλίδης, *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Αθήνα 2009, σ. 76.

⁴⁴ Α. Καραπάνου, *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006, σ. 12-23.

⁴⁵ Α. Βακαλόπουλος & Μ. Μαραβελάκης, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1993, σ. 105-108.

⁴⁶ Τ. Κουρτούμη, «Το πλαίσιο των Ελληνοαμερικανικών κοινωνικών σχέσεων 1922-1924. Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και ο ρόλος των Η.Π.Α.», στα: *Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Αθήνα, 1995, σ. 335-358.

⁴⁷ Π. Κιτρομυλίδης, *Ιδεολογικές πτυχές του προσφυγικού φαινομένου. Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006, σ. 38-43.

την άφιξη των προσφύγων. Οι κατοικίες ήταν «ανήλιες, στενόχωρες, ανθυγιεινές και άθλιες τρώγλες». Η παρουσία ενός μεγάλου ετερόκλητου συνόλου από γηγενείς και πρόσφυγες αναμόρφωσε την κοινωνία και την κοινωνία του κράτους ενώ προκάλεσε υποψίες για έκρηξη της εγκληματικότητας⁴⁸. Υπήρχαν και υπαρκτά προβλήματα γλώσσας και κοσμοθεωρίας: πολλοί μιλούσαν μόνο την τουρκική και ομοιάζαν τους εαυτούς τους «Μικρασιάτες Χριστιανούς» ή και «Χριστιανούς της Ανατολής» και καθόλου «Έλληνες»⁴⁹.

Ο κοινωνικός στιγματισμός ήταν ορατός σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής. Ο όρος «πρόσφυγας» όπως και τόσοι άλλοι όροι χρησιμοποιήθηκαν με διάθεση περιφρόνησης και υποτίμησης. Αποτυπώθηκαν στη συνείδηση των γηγενών ως πολίτες υποδεέστεροι και χαρακτηρίζονταν «τουρκόσποροι», «τουρκομερίτες», «γιαουρτοβαφτισμένοι» και «παλιοαούτηδες». Οι πρόσφυγες δέχονταν βολές για την «ελληνικότητά» τους και ορισμένοι αναγκάστηκαν να απαρνηθούν τα τούρκικα επώνυμά τους, τις τούρκικες λέξεις και γενικά καθετί που τους έκανε να ξεχωρίζουν⁵⁰.

Η επίσημη πολιτεία δέχθηκε σχεδόν αυτονόητα την ελληνικότητα των προσφύγων και ασχολήθηκε με θέματα όπως η κατοίκηση, η σίτιση και η εργασία. Δεν προχώρησε όμως σε πράξεις αφομοιωτικές. Αντιθέτως, η εγκατάσταση τους σε απομονωμένες κοινότητες μεγάλωσε το χάσμα μεταξύ αυτών και των γηγενών και έντεινε την κοινωνική απομόνωση. Αυτό βέβαια σε μια δεύτερη ανάγνωση επέτρεψε στους πρόσφυγες να κρατήσουν ζωντανά και αναλλοίωτα τα ιδιαίτερα πολιτιστικά και κοινωνικά τους στοιχεία και να διατηρήσουν μια ξεχωριστή προσφυγική ταυτότητα⁵¹.

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος βρίσκεται στον πυρήνα των περισσότερων εθνικών ιστοριογραφικών αφηγήσεων και αυτό δείχνει ότι πρόκειται για ένα γεγονός παγκόσμιας σημασίας⁵². Είναι μια ανάμνηση που επισκιάζει τη μνήμη του Πρώτου Παγκοσμίου Πόλεμου, χρησιμεύει ως φακός μέσω του οποίου ερμηνεύθηκαν και τα γεγονότα που προηγήθηκαν και προχώρησαν στη στρατιωτική ήττα του 1922. Η

⁴⁸ Α. Κλάνης, *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των πληθυσμών*, Αθήνα 2010, σ. 72-75.

⁴⁹ Κ. Βακαλόπουλος, *Οι ιστορικές μεταμορφώσεις του αποδήμου ελληνισμού: Η οδύσσεια του Ραιδεστηνού Δ. Καραντώνη: Από τον ξεριζωμό, την προσφυγιά, το μεσοπόλεμο, το αλβανικό, την αιχμαλωσία και το διχασμό στη Μελβούρνη*, Αθήνα 2000, σ. 18 και 48.

⁵⁰ Τ. Αθανασιάδης, *Μικρά Ασία 1919-1922, 80 χρόνια πικρής μνήμης. Από την εποποιία στην καταστροφή*, Αθήνα 2002, τ. 2, σ. 130-132.

⁵¹ Κ. Βακαλόπουλος, *Το νέο ελληνικό έθνος 1204-2000. Νέα ελληνική ιστορία από τη Φραγκοκρατία ως τις μέρες μας*, Αθήνα 2003, σ. 57-58.

⁵² S. Sumartojo & B. Wellings, *Nation, memory and the Great War commemoration: mobilizing the past in Europe, Australia and New Zealand*, Oxford 2014, σ. 33-37.

κατάσταση της Μικράς Ασίας το 1922 αποτελεί τμήμα της εθνικής ιστορίας και οι πρόσφυγες θεωρούνται ως τα θύματα μιας ιστορικής εχθρότητας μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας που κορυφώθηκε με την ήττα της Ελλάδας στο μικρασιατικό μέτωπο⁵³.

Ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζονται ιστοριογραφικά δεν διαφέρει πολύ: παρουσιάζονται στο πλαίσιο της εκστρατείας της Ελλάδας στη Μικρά Ασία το 1919, του επακόλουθου ελληνοτουρκικού πολέμου και της στρατιωτικής ήττας της Ελλάδας. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες αποτελούν τμήμα της ελληνικής ιστορίας και παρουσιάζονται ως ένα παράδειγμα εγκατάλειψης των Ελλήνων από τους συμμάχους μετά τις εκλογές του 1920. Περιορισμένοι στα περιθώρια της εθνικής ιστορίας, οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας τοποθετούνται σε κενό, χωρίς καμία αναφορά στα εκτεταμένα κινήματα του πληθυσμού που έγιναν σε όλη την Ευρώπη ή στη σειρά των προσφύγων από την οθωμανική αυτοκρατορία στην Ελλάδα που συστηματοποιήθηκαν μετά 1914⁵⁴.

Η επιστροφή των προσφύγων στην Ελλάδα θεωρείται ελληνική επιτυχία, ίσως από τις πιο σημαντικές. Αποσιωπείται βέβαια το γεγονός ότι το θέμα των προσφύγων απασχόλησε όλα τα κράτη της Ευρώπης την ίδια περίοδο. Η ιστορία λοιπόν, επαναδιατυπώνεται υπό το πρίσμα της εθνικής ιστορίας. Συμπερασματικά, παράλληλα με τα ιστορικά γεγονότα πρέπει να εξεταστούν οι πολιτικές και στρατηγικές κινήσεις στην ιστορική αφήγηση⁵⁵.

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν το σημαντικότερο μετασχηματιστικό γεγονός της Ευρώπης των αρχών του εικοστού αιώνα. Αν και φαινόταν πως θα ήταν μια ακόμη πολεμική σύρραξη, οι συμμαχίες, οι ανταγωνισμοί, η εθνικιστική έξαρση, οι διεθνείς σχέσεις δημιούργησαν το πλαίσιο έκρηξης ενός παγκοσμίου πολέμου. Οι άνθρωποι που μπλέχθηκαν βίωσαν καταστροφές, απώλειες σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό και ο κοινωνικός αντίκτυπος ήταν τεράστιος μια που αναμορφώθηκαν οι κοινωνίες στο σύνολό τους. Η σύγκρουση είτε μέσα στη μάχη είτε σε επίπεδα στρατηγικών διατάραξε τις εθνικές ταυτότητες και εμφάνισε αντίρροπες πολιτικές⁵⁶. Από τη μία πλευρά, οι ρευστές ταυτότητες δεν ήταν ανεκτές και, αντίθετα, εγγράφηκαν στην εθνική ταυτότητα που φαινόταν πιο παρόμοια. Το μεταπολεμικό καθεστώς δεν

⁵³ K. Travlos, *Salvation and Catastrophe: The Greek-Turkish War, 1919–1922*, UK 2020, σ. 111-112.

⁵⁴ N. Ψυρούκης, *Η μικρασιατική καταστροφή, 1918-1923: η Εγγύς Ανατολή μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα 1982, σ. 57-59.

⁵⁵ R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής καταστροφής: η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2006, σ. 88-90.

⁵⁶ E. Driault, *Ελλάδα και Α' παγκόσμιος πόλεμος: από το κίνημα των Νεότουρκων (1908) μέχρι τη συνθήκη της Λωζάννης (1923)*, Αθήνα 1999, σ. 100.

ανεχόταν πολιτικές που δεν εντάσσονταν στην κυρίαρχη ιδεολογία. Ελέγχονταν και αξιολογούνταν με δυο επιλογές: είτε της αφομοίωσης είτε της εξουδετέρωσης⁵⁷.

Μέσα σε αυτή την κατάσταση, «1,2 εκατομμύρια Έλληνες της Μικράς Ασίας και 500.000 Οθωμανοί» επαναπατρίστηκαν στην «Ελλάδα» και την Τουρκία, αντίστοιχα, όπως όριζε η Συνθήκη της Λοζάνης. Εντάχθηκαν, επομένως, στο γεγονός του μηχανικού πληθυσμού στην Ευρώπη ανάμεσα στους πολέμους και την εμφάνιση εθνικού κράτους και πολιτικής οργάνωσης⁵⁸. Ωστόσο, εκείνη την εποχή, οι πρόσφυγες παραβλέφθηκαν μάλλον από ιστορικούς, εν μέρει επειδή το ενδιαφέρον του τελευταίου επικεντρώθηκε στο δράμα που διαδραματίστηκε στα πεδία της μάχης και εν μέρει επειδή το πρώτο θεωρούνταν μεταβατικό. Το βασικότερο εθνικό ζήτημα ήταν η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Ειδικότερα, οι πρόσφυγες δεν αποτελούσαν τμήμα του πολέμου. Η παρουσία τους στις νέες πατρίδες τους κατά την περίοδο του μεσοπολέμου είχε θέσει σε κίνηση αλλαγές που επηρέασαν δομικά τις κοινωνίες. Αποτέλεσαν τμήμα επανοργάνωσης κατά τη διάρκεια του πολέμου και θα έπρεπε να παίξουν ηγετικό ρόλο στην ιστορική μετεξέλιξη του πολέμου⁵⁹.

Η Συνθήκη των Σεβρών ξεκίνησε έναν νέο κύκλο διαμάχης ανάμεσα στην «Ελλάδα και την Οθωμανική αυτοκρατορία», έναν πόλεμο που έληξε με τη δημιουργία του τουρκικού κράτους και την αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία, όπως όριζε η Συνθήκη της Λοζάνης. Οι Έλληνες εξέλαβαν την ήττα στο μέτωπο της Μικράς Ασίας ως ένα ιστορικό τραύμα: όχι μόνο λόγω του τεράστιου οικονομικού βάρους που δημιουργήθηκε από τον πόλεμο ή την απώλεια ζώων⁶⁰. Περισσότερο από αυτά, η ήττα σήμανε την de facto εγκατάλειψη της Μεγάλης Ιδέας, το ιδεολογικό και πολιτικό σχέδιο που συνελήφθη για πρώτη φορά το 1844 και είχε διαμορφώσει το πώς το έθνος αντιλήφθηκε, συμπεριλαμβανομένου του εθνικού χρόνου και χώρου, όταν δεν ήταν κυρίαρχο⁶¹. Συγκεκριμένα, ήταν η λεκτικοποίηση της ιδέας ότι ο Ελληνισμός ήταν μια πολύ ευρύτερη έννοια, που δεν μπορούσε να περιοριστεί στους πολίτες του ελληνικού βασιλείου και ότι, συνεπώς, οι συν-εθνικοί ζούσαν πέρα από το έδαφος του κράτους, κυρίως στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η Μεγάλη Ιδέα έγινε αποδέκτης διαφορετικών ερμηνειών τον 19^ο αιώνα αλλά και

⁵⁷ E. Driault, *ό. π.*, σ. 168.

⁵⁸ Δ. Κώνστας, *ό. π.*, σ. 307.

⁵⁹ E. Παπαταξιάρχης, *Περιπέτειες της ετερότητας: η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2006, σ. 59.

⁶⁰ B. Τζανακάρης, *ό. π.*, σ. 196-197.

⁶¹ Γ. Γιαννακόπουλος, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα», στο: *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τχ. 9 (1992), σ. 283- 291.

πολιτικών σχεδίων που την αφορούσαν. Βρισκόταν στο επίκεντρο της ιστορικής σκέψης του κράτους: οι δυο βασικοί παράγοντες του εντοπισμού του ιστορικού χρόνου κατά τον 19ο αιώνα σήμαινε την τοπική ενότητα του ελληνικού στοιχείου και το χρονικό εντοπισμό του, με την προσπάθεια της ιστορικής συνέχειας που επιχειρήθηκε μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453⁶².

Αργότερα, η πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας φάνταζε πιο ισχυρή από ποτέ. Η Ελλάδα εδαφικά σχεδόν διπλασίασε την έκτασή της, επιτυγχάνοντας γειτνίαση και στις δύο πλευρές του Αιγαίου. Υπήρχε η άποψη ότι η εμπλοκή της στον «Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» και η συμμετοχή στην εκστρατεία της Μικράς Ασίας ήταν τα απαραίτητα βήματα που χρειαζόνταν για να εκπληρωθεί το ελληνικό όνειρο για τις «δύο ηπείρους και πέντε θάλασσες». Αυτό εξηγούσε, και στην άποψη της κοινής γνώμης και των πολιτικών, τις θυσίες που έκαναν⁶³.

Επίσης, η διάψευση στη Μικρά Ασία οδήγησε τις προσδοκίες σε βίαιο τέλος. Η Μεγάλη Ιδέα, ή τουλάχιστον η ελπίδα πως θα μπορούσε ποτέ να υλοποιηθεί, ήταν πλέον ματαιωμένη. Ακολούθησε ένα ιδεολογικό κενό και η ανάγκη αναζήτησης νέων στόχων για το κράτος. Η έλλειψη ιδεολογίας οδήγησε σε εθνική κρίση: η φθορά της Μεγάλης Ιδέας, μια διαδοχή λανθασμένων επιλογών κατά την περίοδο 1880 έως 1922 που πλέον αποφασίστηκε μια δυναμική εξωτερική πολιτική μετά την ένταξη της Θεσσαλίας το 1881 και την εμφάνιση εθνικισμών στα Βαλκάνια, δεν είχαν πλέον σημασία. Το όνειρο επέκτασης του Ελληνισμού πλέον εγκαταλείφθηκε. Πλέον, η κατάσταση διαφοροποιήθηκε: ο στόχος ήταν η Ελλάδα να απορροφήσει τον Ελληνισμό, όπου και αν αυτός βρισκόταν⁶⁴.

Σε αυτό το πλαίσιο κενού και εξερεύνησης για νέες έννοιες ο Μεγάλος Πόλεμος σταδιακά κατασκευάστηκε ως ιστοριογραφικό γεγονός. Η διαπραγματεύσή της ήταν δύσκολη από την αρχή. Η πολιτική κατάσταση στον ελλαδικό χώρο ήταν ήδη έκρυθμη πριν την ανακοίνωση της ήττας. Η διάσταση απόψεων μετά του Βασιλιά Κωνσταντίου και του Ε. Βενιζέλου έδωσε το έναυσμα να κορυφωθεί η ένταση ανάμεσα στην Παλιά Ελλάδα και τις Νέες Χώρες⁶⁵. Η κατάσταση ήταν έκρυθμη αφού το μισό έθνος δεν ήθελε να πάει στον πόλεμο για το άλλο μισό- όλο αυτό απέδειξε ότι δεν

⁶² Ε. Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988, σ. 139-140.

⁶³ Μ. Ρεπούση, «Το νέο '21. Η ανολοκλήρωτη ελληνική επανάσταση στις εθνικές και κοινωνικές αφηγήσεις της πρώτης εκατονταετηρίδας της», στο: *Αθέατες όψεις της ιστορίας: Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιαννουλόπουλο*, Αθήνα 2012, σ. 161-163.

⁶⁴ Σ. Σομερίτης, *Η μεγάλη καμπή: μαρτυρίες - αναμνήσεις 1924-1974*, Αθήνα 1975, σ. 32.

⁶⁵ Γ. Μαυρογορδάτος, *1915. Ο εθνικός διχασμός*, Αθήνα 2015, σ. 67-69.

υπήρχε εθνική ομοιογένεια και κοινός στόχος. Ο εθνικός διχασμός, αν και θεωρητικά σταμάτησε «με την στάση» της «Βρετανίας και της Γαλλίας» έως το 1917, αναζωπυρώθηκε στα χρόνια που ακολούθησαν καθορίζοντας την έκβαση των εκλογών του 1920. Εκτός από τις πολιτικές του πτυχές, το σχίσμα κωδικοποίησε και περιελάμβανε κοινωνικά στοιχεία, όπως ζητήματα εργασίας και γεωργίας και το ζήτημα των προσφύγων, θέτοντας τη μεσοπολιτική πολιτική σκηνή⁶⁶.

Οι δυο πρώτες δεκαετίες μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο αναζωπύρωσαν αυτή τη διάσταση. Οι συγκρούσεις των δυο μερών οδήγησαν σε αποστασιωποιημένη μνήμη και σιωπή τουλάχιστον σε δημόσιο τομέα. Η έκθεση του Δημήτρη Γληνού το 1926 *Κριτική των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων* (Μια κριτική στα ελληνικά εγχειρίδια) είναι ενδεικτική αυτής της έντασης. Υπογράμμισε ότι «η απόλυτη σιωπή στα εγχειρίδια για τον Μεγάλο Πόλεμο και οι σπάνιες αναφορές τους στους Βαλκανικούς Πολέμους δεν πρέπει να γίνουν κατανοητές μόνο ως αποτέλεσμα της αδυναμίας μετά από τους πολέμους που διήρκεσαν πάνω από μια δεκαετία, αλλά και ως αποτέλεσμα του σχίσματος και των ειδικών συνθηκών που δημιούργησε στην ελληνική κοινωνία»⁶⁷.

Η ιστοριογραφική αντιμετώπιση του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ως επεισόδιο της δεκαετίας του πολέμου και όχι ως ξεχωριστό επεισόδιο της εθνικής βιογραφίας προσπάθησε να ξεπεράσει αυτήν τη δυσκολία. «Αυτή η επιλογή διευκόλυνε τη σημασία του σχίσματος ως αυτόνομο ιστορικό γεγονός - και επομένως την ορατότητά του. Η ίδια επιλογή καθόρισε το πλαίσιο για την κεντρική πολιτική μνημείων που ακολούθησε το κράτος κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Το ζήτημα έγινε επείγον, όταν οι Σύμμαχοι αποφάσισαν να ιδρύσουν στρατιωτικά νεκροταφεία σε περιοχές πεδίου μάχης στην ελληνική επικράτεια. Στη συνέχεια, η Ελλάδα έπρεπε να αποφασίσει πώς θα χειριστεί το ζήτημα και, γενικότερα, τη μνήμη της για τον πόλεμο. Έτσι, σχεδόν αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το κράτος, σε συνεργασία με τον στρατό, αποφάσισε να αναλάβει ένα κεντρικά οργανωμένο πολιτικό πρόγραμμα οικοδόμησης μνημείων που δεν θα αντιμετώπιζε τον Μεγάλο Πόλεμο ως τέτοιο, αλλά ολόκληρη τη δεκαετία του 1912 έως το 1922, ο Μεγάλος Πόλεμος εντάχθηκε στο πλαίσιο του χρονικού πλαισίου της δεκαετίας του πολέμου και θεωρήθηκε επίσημα ως επεισόδιο στην εθνική βιογραφία που οδήγησε στην ανάδυση του σύγχρονου

⁶⁶Α. Δήμου, *Entangled paths toward modernity: contextualising socialism and nationalism in the Balkans*, Βουδαπέστη 2009, σ. 360.

⁶⁷Φ. Ηλιού, «Σχολικά εγχειρίδια και εθνικισμός. Η προσέγγιση του Δημήτρη Γληνού», στο: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Αθήνα 1993, σ. 274-275.

ελληνικού κράτους (με όλες τις απώλειες και αμφιβολίες που συνεπάγεται αυτή η νεωτερικότητα)»⁶⁸.

«Η κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η ίδρυση εθνών-κρατών στα Βαλκάνια οδήγησαν σε επαναπροσδιορισμό του χώρου και της ταυτότητας: τη μετάβαση από τη θρησκευτική ταυτότητα (μιλλέτ) στην εθνική ταυτότητα⁶⁹. Σημαίνει επίσης ότι ορισμένοι πληθυσμοί βρέθηκαν σε μειονοτικές θέσεις, μέσα σε θεσμικά πλαίσια που καθόρισαν το χώρο και την ταυτότητα με ουσιαστικούς εθνικούς όρους. Οι περισσότερες από αυτές τις μειονότητες ανήκαν σε εθνοτικές ομάδες, οι οποίες ήταν η πλειοψηφία σε γειτονικά κράτη. Αυτά τα συγγενικά κράτη αναγγέλθηκαν ως προστάτες τέτοιων μειονοτήτων. Έτσι, αυτές οι μειονότητες πιάστηκαν μεταξύ της υποψίας του κράτους στο οποίο ζούσαν και του αλυτρωτισμού της υποτιθέμενης «πατρίδας» τους⁷⁰.

«Έπρεπε να διαπραγματευτούν μια διαφορετική ταυτότητα έναντι του κυρίαρχου εθνικιστικού λόγου. Η ύπαρξη αυτών των μειονοτήτων και το πρόσχημα για τις εντάσεις που προσφέρονται είναι ουσιαστικό μέρος της αρνητικής εικόνας των Βαλκανίων⁷¹. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας είναι ένα παράδειγμα. Η παρουσία τους έδωσε το ακαταμάχητο πρόσχημα για την ελληνική εντολή στη Μικρά Ασία βάσει της Συνθήκης των Σεβρών (1919), που προκάλεσε την ήττα της Ελλάδας στον επόμενο πόλεμο με την Τουρκία. Αυτό οδήγησε σε υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών (1923). Το κάψιμο της πόλης της Σμύρνης τον Σεπτέμβριο του 1922 ενσωματώνει αυτά τα γεγονότα στις ελληνικές και τουρκικές εθνικές αφηγήσεις στον ελληνικό δημόσιο λόγο αυτό ονομάζεται Μικρασιατική Καταστροφή»⁷².

Η εμπειρία των προσφύγων και η ταυτότητα των «αδελφών που δεν έχουν λυτρωθεί απαιτούν εθνικιστικές συζητήσεις⁷³. Η διάσπαση μεταξύ των ιθαγενών και των προσφύγων ήταν βαθιά για πολλούς λόγους. Οι πρόσφυγες τόνισαν την την ελληνική καταγωγή τους, ως αξίωση για την υλική βοήθεια που παρέχει το ελληνικό κράτος⁷⁴. Ωστόσο, εξακολουθούν να χρησιμοποιούν ευρέως τον όρο «πατρίδα» που αναφέρεται στη Μικρά Ασία σε αντίθεση με τον σημερινό τόπο κατοικίας τους. Αυτό

⁶⁸ Σ. Τσιάρα, *Τοπία της εθνικής μνήμης: ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Αθήνα 2004, σ. 55-62.

⁶⁹ Α. Καρακασίδου, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη (1870-1990)*, Αθήνα 2000, σ. 166-171.

⁷⁰ M. Mazower, *The Balkans*, London 2000, σ. 69, 76.

⁷¹ Μ. Τοντόροβα, *Βαλκάνια, η Δυτική φαντασίωση*, Αθήνα 2000, σ. 88-98.

⁷² R. Clogg, *ό. π.*, σ. 93-103.

⁷³ Ε. Κοντογιώργη, «Αποκατάσταση, 1922-1930», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 50-51.

⁷⁴ Ε. Κοντογιώργη, *ό. π.*, σ. 54-57.

υπογραμμίζει την ενδιάμεση κατάσταση της ταυτότητάς τους και τον ρόλο της τοποθεσίας στη διαμόρφωσή του»⁷⁵.

---

⁷⁵ Μ. Τοντόροβα, *ό. π.*, σ. 385.

Γ' Κεφάλαιο

Η ιστορική μνήμη και η βιωμένη εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής

Η Μικρασιατική καταστροφή που ακολούθησε η εισροή προσφύγων της Μικράς Ασίας είναι μια σημαντική στιγμή στη σύγχρονη ελληνική ιστορία που αναμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό την ελληνική εθνική ταυτότητα. Το τουρκικό παρελθόν, η «ξεριζωτική εμπειρία» και η ανάγκη των προσφύγων να ενσωματωθούν στην Ελλάδα μαρτυρούν τη διαδικασία της καλλιέργειας που οδήγησε στην ανάπτυξη μιας εθνικής ταυτότητας της Μικράς Ασίας και του Πόντου. Επιπλέον, αντανακλούν την κατασκευή διαφορετικών συλλογικών αναμνήσεων, οι οποίες φιλοξένησαν την εμπειρία των προσφύγων στο πλαίσιο της ελληνικής ιστορίας του 20ου αιώνα.

Όπως επεσήμαναν διάφοροι μελετητές, η εθνική ταυτότητα είναι «η απόρροια της αλληλεπίδρασης μιας ομάδας με τις ταξινομίες που της επιβάλλονται από κρατικούς παράγοντες και την ευρύτερη κοινωνία και τη διακύμανση των αποδεκτών ορίων διαφοράς σε ένα σύγχρονο εθνικό κράτος». Εκτός αυτού, ο «Fredrik Barth σημείωσε ότι η φύση της συνέχειας των εθνοτικών μονάδων εξαρτάται από τη διατήρηση ενός ορίου του οποίου τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά μπορεί να αλλάξουν και όμως ο συνεχιζόμενος διχοτομισμός μεταξύ μελών και εξωτερικών μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε τη φύση της συνέχειας και να διερευνήσουμε τη μεταβαλλόμενη πολιτιστική μορφή και περιεχόμενο»⁷⁶.

Οι Έλληνες Ορθόδοξοι κάτοικοι της Μικράς Ασίας δεν δημιούργησαν μια πολιτιστικά ομοιογενή ομάδα αν και συμμετείχαν στον κοινό οθωμανικό πολιτισμό⁷⁷. Ακόμη και μεταξύ των Ελληνόφωνων Χριστιανών, παρατηρούνταν διαφορές ως προς τα ήθη και έθιμα και την διάλεκτο. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, χάρη στη συμβολή διαφόρων δραστηριοτήτων, τουλάχιστον οι Έλληνες ομιλητές Ορθόδοξοι Χριστιανοί της «Δυτικής Μικράς Ασίας, όπου η ελληνική κρατική επιρροή ήταν σταθερή, είχαν αποδεχθεί ό,τι ανήκαν σε μια μεγαλύτερη «φανταστική κοινότητα σε σχέση με το Βασίλειο της Ελλάδας»⁷⁸.

⁷⁶ F. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*, Boston 1969, σ. 14.

⁷⁷ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 23-24.

⁷⁸ Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι-1919, Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες, Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997, σ. 27-29.

Μετά την επανεγκατάστασή τους στην Ελλάδα μετά το 1922, τα κοινά αναγνωριστικά των προσφύγων ήταν η πίστη τους στο Χριστιανισμό και ο ξεριζωμός τους, το καθεστώς του πρόσφυγα. Η υπερβολική ταυτότητα της Μικράς Ασίας Έλληνας (Μικρασιάτης) αναπτύχθηκε με την πάροδο του χρόνου μόνο και ως αποτέλεσμα της μεταβαλλόμενης κατάστασής τους στην Ελλάδα, και τις σχέσεις με το «Άλλο» που βοήθησαν στην οριοθέτηση των ορίων της ομάδας. Στην περίπτωση των προσφύγων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αρχικά οι αυτόχθονες Έλληνες χρησίμευαν ως «παρακείμενο και οικείο «Άλλο» για τη διαμόρφωση της εθνοτικής ομάδας⁷⁹. Δεδομένου ότι στην Ελλάδα δεν αποτελούσαν πλέον θρησκευτική ή εθνική μειονότητα, το πιο σημαντικό αναγνωριστικό για τους πρόσφυγες ήταν η εμπειρία του εκτοπισμού και των κοινωνικών συνόρων που τους χώριζαν από τους αυτόχθονες Έλληνες. Ως εκ τούτου, τα χαρακτηριστικά μιας υπερβολικής ελληνικής ταυτότητας της Μικράς Ασίας ήταν «περιστασιακά και όχι πρωταρχικά»⁸⁰.

Η Μικρά Ασία ως κοινός τόπος καταγωγής εμφανίστηκε επίσημα κατά τη διάρκεια των μεσοπολεμικών χρόνων, όταν οι πολιτειακές και δημοτικές αρχές άρχισαν να αντικαθιστούν στα αρχεία τους την πόλη ή το χωριό καταγωγής των προσφύγων με τους γενικούς όρους Τουρκία ή Μικρά Ασία. Το ερώτημα είναι, επομένως, πότε και πώς οι πρόσφυγες διεκδικούσαν τη διακριτικότητά τους στην ελληνική κοινωνία υπό τη θετική υπερβολική ταυτότητα της Μικράς Ασίας ή του Πόντιου Έλληνα και ανέπτυξαν μια μορφή εθνοτικής υπερηφάνειας⁸¹.

Ως αποτέλεσμα του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1919-1922 και της ανταλλαγής πληθυσμού που ακολούθησε, 1.221.849 Έλληνες Ορθόδοξοι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα⁸². Ο αριθμός των προσφύγων ανερχόταν περίπου στο ένα πέμπτο του προπολεμικού πληθυσμού της Ελλάδας. Αυτή η μαζική εισροή πληθυσμού αναγκάστηκε να προκαλέσει πολιτική διάσπαση. Η κατανόηση των λόγων απαιτεί εν συντομία αναφορά στην πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Βενιζέλος έπρεπε να παραιτηθεί μετά την προσγείωση των Συμμάχων στη Μακεδονία τον Σεπτέμβριο του 1915 και τον Αύγουστο του 1916 σχημάτισε στη Θεσσαλονίκη την προσωρινή κυβέρνηση που αμφισβήτησε την αρχή

⁷⁹ F. Barth, «Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity», στο: *The Anthropology of Ethnicity: Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*, Antwerpen 1994, σ. 13.

⁸⁰ F. Barth, *ό. π.*, σ. 12.

⁸¹ Μ. Βάρλας, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο: *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003, σ. 153.

⁸² Ν. Ανδριώτης, «Οι Πρόσφυγες, η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 80.

της κυβέρνησης που διορίστηκε Βασιλιάς. Τον Ιούνιο του 1917, με τη βοήθεια του της Αντάντ, επέστρεψε στην Αθήνα και ανάγκασε τον Βασιλιά Κωνσταντίνο να παραδώσει το θρόνο στον δεύτερο γιο του Αλέξανδρο. Ωστόσο, μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου και τις εκλογές τον Νοεμβρίου του 1920, ο Κωνσταντίνος επέστρεψε στην «Ελλάδα» και ο Βενιζέλος έπρεπε να φύγει από τη χώρα⁸³.

Ο Εθνικός Διχασμός εξώθησε τις συγκρούσεις και τα πάθη ανάμεσα στους Έλληνες και τους οδήγησε σε φιλονικίες σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Η βασιλική ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε να αποτρέψει την άφιξη των προσφύγων πριν από την απομάκρυνση της Σμύρνης, καθώς θεώρησε ότι η πλειονότητα των Ελλήνων από την Μικρά Ασία ήταν υποστηρικτές του Βενιζέλου, ο οποίος είχε αναλάβει την πρωτοβουλία να καταλάβει τη δυτική Μικρά Ασία. Οι πρόσφυγες υποστήριζαν το στρατιωτικό πραξικόπημα που ανέτρεψε τη βασιλική κυβέρνηση και εκτέλεσε, μετά από δίκη, τους έξι πολιτικούς και μέλη του στρατού που θεωρούν υπεύθυνα για την «Καταστροφή». Ως εκ τούτου, από την αρχή της υποχρεωτικής συνύπαρξής τους στην Ελλάδα, οι δύο ομάδες, οι αυτόχθονες Έλληνες και οι πρόσφυγες, αν και μοιράστηκαν μια κοινή θρησκεία και ως επί το πλείστον μια κοινή γλώσσα, δεν μοιράστηκαν απαραίτητα κοινά πολιτικά οράματα⁸⁴.

Επιπλέον, η παρουσία των προσφύγων οδήγησε σε έναν έντονο ανταγωνισμό με τους ντόπιους κατοίκους για δουλειές και κυρίως για τα εδάφη που εγκαταλείφθηκαν από τους ανταλλάσσοντες μουσουλμάνους που είχαν φύγει για την Τουρκία. Επομένως, ο «ανταγωνισμός των πόρων» και η κατανομή από τους κρατικούς φορείς πόρων συνέβαλαν στην εδραίωση της ταυτότητας των προσφύγων⁸⁵. Σε αυτό συνέβαλαν επίσης οι αξιώσεις αποζημίωσης που «τους έκαναν ομάδα συμφερόντων»⁸⁶. Ο ανταγωνισμός μερικές φορές οδήγησε σε βίαιες συγκρούσεις, ειδικά σε περιόδους μεγάλων πολιτικών κρίσεων και ο κοινωνικός και οικονομικός ανταγωνισμός σε συνδυασμό με την πολιτική ρήξη δημιούργησαν ένα τεταμένο κλίμα⁸⁷. Οι βασιλικοί πολιτικοί και οι εφημερίδες όχι μόνο εκμεταλλεύτηκαν τους φόβους των ντόπιων Ελλήνων, αλλά σκόπιμα καλλιέργησαν το μίσος εναντίον των προσφύγων. Από την

⁸³ J. Koliopoulos & T. Veremis, *Greece, the Modern Sequel: From 1821 to the Present*, London 2002, σ. 284-285.

⁸⁴ Κ. Κατσαπής, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο: *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003, σ. 104-106.

⁸⁵ F. Barth, *ό. π.*, σ. 18-19.

⁸⁶ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 4.

⁸⁷ Γ. Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες, η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 91.

άλλη πλευρά, οι πρόσφυγες, κυρίως στη Μακεδονία, συχνά υπό την ηθική αυτουργία των τοπικών βενιζελικών πολιτικών ανέπτυξαν επίσης ρατσιστική στάση απέναντι στους Σλάβους Μακεδόνες και ιδιαίτερα στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης⁸⁸.

Υπό αυτές τις συνθήκες, το επίθετο «πρόσφυγας» είχε αρνητικές αντιλήψεις και οι ντόπιοι Έλληνες χρησιμοποίησαν μια ποικιλία προσβολών όπως «τουρκοσπόροι», «γιαουρτοβαπτισμένοι» και ειδικά για τους Πόντιους Έλληνες «Αούτηδες» χρησιμοποίησαν την δεικτική αντωνυμία «αυτός»⁸⁹. Όπως αποδεικνύουν αυτοί οι όροι, ακόμη και η έννοια της ελληνικότητας των προσφύγων δεν ήταν προφανής. Πολλοί πρόσφυγες έπρεπε να μεταφράσουν τα τουρκικά οικογενειακά τους ονόματα σε ελληνικά ή τουλάχιστον να αντικαταστήσουν το τελικό -oğlu με το ελληνικό ισοδύναμο -ίδης. Ταυτόχρονα, ο ελληνικός τύπος επέκρινε συχνά την χαλαρή ηθική και τη διακριτική συμπεριφορά των γυναικών προσφύγων⁹⁰.

Από την πλευρά τους, οι πρόσφυγες, ιδίως εκείνοι αστικής καταγωγής, περιφρόνησαν τους «γηγενείς Έλληνες» ως επαρχιώτες και οπισθοδρομικούς και τους χαρακτήριζαν «ντόπιους», «βλάχους», όχι με εθνοτική αλλά με υποτιμητική συνήθεια, και απλώς Έλληνες, εκφράζοντας ένα αίσθημα πολιτιστικής υπεροχής απέναντί τους⁹¹. Επιπλέον, επέκριναν τους αυτόχθονες Έλληνες για την έλλειψη ευσέβειας και έλλειψης σεβασμού προς θρησκεία. Όπως επεσήμανε ο Γιώργος Γιαννακόπουλος, «η απομόνωση των προσφύγων σε συγκεκριμένα χωριά ή προάστια σε μεγάλες πόλεις συνέβαλε στη διατήρηση των συγκεκριμένων πολιτιστικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών που συνθέτουν την ιδιαιτερότητα των προσφύγων. Το τραύμα του ξεριζωμού, ο φόβος για την επιβίωσή τους και το όνειρο για ενδεχόμενη επιστροφή στον χαμένο παράδεισο εμπόδισαν την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία»⁹².

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, από την άφιξη των προσφύγων οι βασιλόφρονες στην Ελλάδα τους θεωρούσαν πράκτορες ανατροπής. Αν και αρχικά συνδέθηκαν με το Φιλελεύθερο Κόμμα του Βενιζέλου, σταδιακά ένα σημαντικό μέρος των προσφύγων ριζοσπαστικοποιήθηκε και συμμετείχε στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Το 1926 δύο από τα δέκα μέλη του κοινοβουλίου που εκλέχτηκαν με το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν πρόσφυγες, ενώ τα υπόλοιπα εκλέχθηκαν σε εκλογικές περιοχές όπου

⁸⁸ Γ. Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες. Στοιχεία για την Καταστροφή των Μειονοτήτων της Ελλάδας*, Αθήνα 2005, σ. 39-41.

⁸⁹ Ε. Κοντογιώργη, *ό. π.*, σ. 102.

⁹⁰ Κ. Κατσαπής, *ό. π.*, σ. 114.

⁹¹ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 31.

⁹² Γ. Γιαννακόπουλος, *ό. π.*, σ. 91.

είχαν εγκατασταθεί η πλειοψηφία των προσφύγων⁹³. Η έκκληση του Κομμουνιστικού Κόμματος μεταξύ των προσφύγων αυξήθηκε ειδικά μετά το 1930 όταν έπαψε να υποστηρίζει την απόσχιση της Ελληνικής Μακεδονίας. Στη συνέχεια σημαντικό μέρος των στελεχών του ήταν πρόσφυγες⁹⁴. Ο γενικός γραμματέας του Νίκος Ζαχαριάδης γεννήθηκε στην Αδριανούπολη το 1903 και συμμετείχε σε σοσιαλιστικές ομάδες πριν έρθει στην Ελλάδα, ενώ ο αρχηγός του Δημοκρατικού Στρατού Μάρκος Βαφειάδης γεννήθηκε στην Τόσια της Παφλαγονίας Μικράς Ασίας το 1906 και συμμετείχε στο εργατικό κίνημα ως εργαζόμενος σε εργοστάσιο καπνού στην Καβάλα⁹⁵.

Κατά τη διάρκεια της Γερμανικής κατοχής τα προσφυγικά προάστια της Αθήνας ήταν τα κύρια κέντρα αντίστασης, και στη Μάχη της Αθήνας στις αρχές του Εμφυλίου Πολέμου ήταν τα οχυρά των κομμουνιστικών πολιτοφυλακών. Από την άλλη πλευρά, ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων υποστήριξε τις κυβερνητικές δυνάμεις κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου⁹⁶. Τελικά, χάρη στον καταλύτη της διπλής εμπειρίας των πολέμων, άρχισε να ξεθωριάζει η γραμμή μεταξύ των ντόπιων Ελλήνων και των προσφύγων⁹⁷. Η διαίρεση που επικράτησε μέχρι το 1974 ήταν αυτή μεταξύ «εθνικιστών» (εθνοφρόνων) και κομμουνιστών, οι οποίοι αντικατέστησαν τους πρόσφυγες ως «εσωτερικός εχθρός» των δεξιών κυβερνήσεων. Επιπλέον, τα μέλη της «δεύτερης γενιάς προσφύγων» αφομοιώθηκαν στην Ελλάδα και δεν είχαν το στίγμα των γονιών τους. Ως αποτέλεσμα της κοινωνικής ανοχής και της αλλαγής στην κοινωνική τους κατάσταση, τα μέλη της δεύτερης γενιάς, ειδικά μετά το 1960, ήταν πρωτοπόροι στις ιδρυτικές ενώσεις που προστάτευαν και αναδείκνυαν τον ξεχωριστό πολιτισμό τους. Ταυτόχρονα, η ανάπτυξη της εθνικής υπερηφάνεια και ο ισχυρισμός για ορατότητα με στόχο την ένταξη της εμπειρίας των προσφύγων ως σημαντικό μέρος της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Έτσι, οι «Έλληνες της Μικράς Ασίας και του Πόντου» άρχισαν να απαιτούν την αναγνώριση από την ελληνική κοινωνία της συμβολής τους στον ελληνικό πολιτισμό και να διεκδικήσουν αναδρομικά την αποδοχή τους ως αναπόσπαστο μέρος του Ελληνισμού με τη συνεχή ύπαρξη από τους πρωτο-ιστορικούς χρόνους σε μια προγονική πατρίδα. Αυτό αποτελεί ένδειξη όχι μόνο της

⁹³ Γ. Γιαννακόπουλος, *ό. π.*, σ. 92.

⁹⁴ Α. Ελεφαντής, *Η επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης. ΚΚΕ και Αστισμός το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1979, σ. 368.

⁹⁵ Π. Μακρής, *Η ανατομία μίας τραγωδίας: Βαφειάδης-Τσακαλώτος*, Αθήνα 2001, σ. 105.

⁹⁶ Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο 2001, σ. 211-250.

⁹⁷ Γ. Γιαννακόπουλος, *ό. π.*, σ. 91.

αλλαγής, πρώτον, στην αντίληψη των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και των Πόντων αλλά και της αλλαγής του καθεστώτος τους στην ελληνική κοινωνία⁹⁸.

Κατά τα έτη 1967-1974 η πλειονότητα των τοπικών ενώσεων έκλεισαν ως πιθανά κελιά σαγηνευτικών δραστηριοτήτων, αυτό δεν είχε αντίκτυπο στο αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη Μικρά Ασία ως «χαμένη πατρίδα». Καθώς η γενιά των προσφύγων πέθανε, η ανάμνηση της ζωής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έδωσε τη θέση της σε ανακατασκευές του παρελθόντος που εξυπηρετούσαν διαφορετικές ατζέντες πολιτικών δυνάμεων και κρατικών φορέων⁹⁹.

Κατά τα έτη 1919-1922, το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών με δικά του έξοδα παρουσίασε την ταινία *Το ελληνικόν θαύμα*. Έμεινε ημιτελής εξαιτίας της ήττας του ελληνικού στρατού. Σκοπός της ταινίας ήταν να υπογραμμίσει τις «ελληνικές αξίες», την αναγκαιότητα του πολέμου καθώς και τη σιγουριά της νίκης κάτω από την ηγεσία της φωτισμένης μεσαίας τάξης¹⁰⁰. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των χρόνων που ακολούθησαν την «Καταστροφή», οι σκηνοθέτες αποφεύγουν, ως φαίνεται, το ζήτημα της Μικράς Ασίας και πολύ αργότερα το 1960 άρχισαν να αντιμετωπίζουν το θέμα των προσφύγων¹⁰¹.

Η προσωπική θλίψη είναι ένα κεντρικό στοιχείο των ταινιών, αλλά μέσω της πλοκής τουλάχιστον ορισμένοι σκηνοθέτες πρότειναν ερμηνείες του οθωμανικού παρελθόντος. Ένα κοινό θέμα στις τέσσερις ταινίες της περιόδου από το 1964 έως το 1969 που ασχολούνται με τις εμπειρίες των προσφύγων είναι η προσπάθεια του κεντρικού ήρωα να εντοπίσει μέλη της οικογένειάς του που χάθηκαν στο τέλος του Ελληνοτουρκικού πολέμου, ενώ η πέμπτη ταινία που εμφανίστηκε το 1978 αναφέρει αποκλειστικά τα βασανιστήρια που βίωσαν «οι Μικρασιάτες Έλληνες μετά την φυγή του ελληνικού στρατού το 1922».

Στην «ταινία του 1964 *Διωγμός του Γρηγόρη Γρηγορίου*», η ιστορία έχει ως εξής: στη Γερμανική κατοχή στην Ελλάδα μια προσφυγοπούλα γυρίζει στη «Μικρά Ασία» και βρίσκει «το απολεσθέν τέκνο της που τώρα είναι ο Τούρκος αξιωματικός»,

⁹⁸ Μ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα, Διαδικασίες Διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 238.

⁹⁹ Σ. Ριζάς, *Η Ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Αθήνα 2008, σ. 385.

¹⁰⁰ Φ. Λαμπρινός, *Ισχύς μου η Αγάπη του Φακού. Τα κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της Ιστορίας (1895-1940)*, Αθήνα 2005, σ. 216.

¹⁰¹ Κ. Καλούδη, *Η Μικρασιατική Καταστροφή στον Ελληνικό Κινηματογράφο*, Αθήνα-Ιωάννινα 2001, σ. 56-57.

ο υπεύθυνος για το προσφυγικό στρατόπεδο όπου κρατείται¹⁰². Η *Ξεριζωμένη Γενιά* του Α. Τεγόπουλου (1968) ακολουθεί τη ζωή του πρόσφυγα Βασίλη Καρακόγλου, τραγουδιστή παραδοσιακών τραγουδιών από την Μικρά Ασία, από την άφιξή στην Ελλάδα μέχρι το 1960 και τις προσπάθειές του να ξανασυνδεθεί με τη μητέρα και την αδελφή του. Στην *Οδύσσεια ενός ξεριζωμένου*, ο Καρακόγλου, πηγαίνοντας μαζί με έναν Ελληνοαμερικανό καθηγητή από την Μικρά Ασία, επισκέπτεται τις περισσότερες «πόλεις της Τουρκίας» και συναντά τον πατέρα του σε ένα «φανταστικό» χριστιανικό χωριό κοντά στην «Αμάσεια», που κατοικούνταν από ορφανά που έμειναν στην Τουρκία μετά το 1922.¹⁰³

«Η ταινία του 1969 *Ο Πρόσφυγας* του Ν. Κυριακόπουλου» απεικονίζει επίσης έναν τραγουδιστή προσφύγων, ο οποίος είχε χάσει τη μνήμη του μετά από χτύπημα τούρκου στρατιώτη τον επικεφαλής στη Σμύρνη και ο οποίος με τη βοήθεια μιας φίλης της παιδικής του ηλικίας καταφέρνει να βρει τον δίδυμο αδελφό και τη μητέρα του στην Αθήνα¹⁰⁴. Την ίδια χρονιά εμφανίστηκε η «*Κυνηγημένη προσφυγοπούλα* του Αντώνη Κατσιμιτσούλια και η κωμωδία *Η Σμυρνιά* από τον Νίκο Αβραμέα. Τέλος, η ταινία του 1978 του Νίκου Κούνδουρου παρουσιάζει τις εμπειρίες μιας γυναίκας εμπόρου, ενός δασκάλου και μιας δεκαεπτάχρονης νεολαίας, που παλεύουν να ζήσουν μεταξύ των κρατουμένων στους οποίους οδήγησαν οι Τούρκοι στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας»¹⁰⁵.

Η εμπειρία της μετανάστευσης, η Μικρά Ασία και ο ξεριζωμός αποτυπώθηκαν όχι μόνο στον κινηματογράφο αλλά και στην λογοτεχνία. Η ιστορική στιγμή του 1922 και τα αποτελέσματά της έγιναν η δεξαμενή έμπνευσης κυρίως για οι λογοτεχνικές αφηγήσεις της Γενιάς του '30. Σε αυτή τη λογοτεχνική γενιά ανήκουν συγγραφείς που ήταν Μικρασιατικής καταγωγής πρόσφυγες, ελληνικής καταγωγής στρατιώτες συμμετέχοντες στη Μικρασιατική Εκστρατεία καθώς και αυτόχθονες που επηρεάστηκαν από την αποκατάσταση των προσφύγων.

Οι συγγραφείς προσπαθούν να αναδημιουργήσουν οι ίδιοι τα γεγονότα μέσω μιας κατακόρυφης εμβάθυνσης στη μνήμη και στον κλίβανο της ιστορίας. Η διαδικασία που επικεντρώνεται σε αυτό το θέμα είναι: *Ο αριθμός 31328* (1924/1931)

¹⁰² Γ. Ανδρίτσος, *Η κατοχή και η αντίσταση στον ελληνικό κινηματογράφο: (1945-1966)*, Αθήνα 2004, σ. 69.

¹⁰³ Μ. Χαρακόπουλος, *Ρωμιοί της Καππαδοκίας. Από τα βόθρη της Ανατολής στο θεσσαλικό κάμπο: Η τραυματική ενσωμάτωση στη μητέρα πατρίδα*, Αθήνα 2003, σ. 170.

¹⁰⁴ Α. Ρούβας & Χ. Σταθακοπούλου, *Ελληνικός κινηματογράφος: 1905-1970*, Αθήνα 2005, σ. 526.

¹⁰⁵ Α. Ρούβας, *Ελληνικός κινηματογράφος: 1971-2005*, Αθήνα 2005, σ. 532.

του «Ηλία Βενέζη», «*Η ιστορία ενός αιχμαλώτου*(1929)» του «Στρατή Δούκα» και «*Ματωμένα Χώματα*»(1962) της Διδώς Σωτηρίου. Αυτά τα κείμενα γράφονται είτε λίγα χρόνια μετά τα γεγονότα (Βενέζης, Δούκας) είτε γράφονται μετά από σαράντα χρόνια μετά (περίπου 1960, Σωτηρίου). Εν πάση περιπτώσει, το τελικό αποτέλεσμα δεν είναι μια παράθεση ιστορικών γεγονότων, αλλά διαμεσολαβείται και επεξεργάζεται σε μια λογοτεχνική ανασύνθεση αυτών¹⁰⁶.

Επιπλέον, αυτές οι διαδικασίες μπορούν να διαβαστούν ως αντιπροσωπευτικά έργα της «λογοτεχνίας του τραύματος», ενός προσωπικού τραύματος και συλλογικής ταυτόχρονα, που μπορεί να θεραπευτεί μέσω της δημόσιας έκφρασης και της συλλογικής διαδικασίας θεραπείας. Ταυτόχρονα μπορούν να ενταχθούν σε μια ακόμη κατηγορία κειμένων που καταγράφουν τη φρικτή εμπειρία του πολέμου, μια λογοτεχνία που προσπαθεί να περιγράψει το «απερίγραπτο» και το λεξιλόγιο του «ανείπωτου»¹⁰⁷.

Η λεκτικοποίηση μιας τραυματικής εμπειρίας και εξορθολογισμού που συνεπάγεται πιθανώς «απαλύνει» και «απορροφά» τη βαρβαρότητα της εμπειρίας, αλλά ταυτόχρονα την κάνει εύκολα προσβάσιμη στην αντιληπτική ικανότητα του μέσου ατόμου. Ενώ μερικά μιλούν για «εξωραϊσμό» της φρίκης του πολέμου και «αντιληπτή αίσθηση της βαρβαρότητας», αυτά τα κείμενα διατηρούν «πολύτιμες» εμπειρίες και αναμνήσεις των θυμάτων και γίνονται ένα είδος «δημόσιας τελετουργικής πράξης»¹⁰⁸. Έτσι, η λογοτεχνία δύναται να θεωρηθεί τόπος συλλογικής μνήμης και μέθοδος απάλυνσης συλλογικού τραύματος και μετατροπής στο παρελθόν σε μια προσπάθεια αποδοχής της πραγματικότητας από την κοινότητα και συμφιλίωσης με το παρόν. Υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να διαχειριστεί κανείς την πληγή μέσω της βιβλιογραφίας, όπως η άμεση, υποκειμενική, όχι πολύ επεξεργασμένη ιδεολογική καταγραφή τραύματος («τραύμα γραφής») και η καθυστερημένη, πιο γενική και κρίσιμη πληγή («γράφοντας για τραύμα»)¹⁰⁹.

Τα πρώτα έργα που συζητούν τα συμβάντα στη Μικρά Ασία είναι: *Η ιστορία ενός αιχμαλώτου* και *Ο αριθμός 31328*. Και τα δύο έργα εστιάζουν σε ένα κύριο γεγονός ή μια γραμμή δράσης (οι περιπέτειες της αιχμαλωσίας του κύριου χαρακτήρα), σε συγκεκριμένο χρόνο (δεκατέσσερις μήνες το 31328 και μερικούς μήνες *Η ιστορία*

¹⁰⁶ M. Rossington & A. Whitehead, *Theories of Memory. A Reader*, Baltimore 2007, σ. 34

¹⁰⁷ Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμό. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο*, Αθήνα 1998, σ. 89.

¹⁰⁸ M. Rossington & A. Whitehead, *ό. π.*, σ. 163.

¹⁰⁹ Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα 2007, σ. 226.

ενός αιχμαλώτου) με περιορισμένη προοπτική. Αναφορικά με τον Βενέζη, αυτός χρησιμοποιώντας την εσωτερική εστίαση σημειώνει τις προσωπικές εμπειρίες του αφηγητή. Ο Δούκας με τη σειρά του χρησιμοποιεί πρωτοπρόσωπη αφήγηση στην περίπτωση του αυτόπτη μάρτυρα Καζακόγλου και μέσα από το στόμα του περιγράφει την προσωπική εμπειρία από το μέτωπο (υπηρέτησε στο μέτωπο της Μακεδονίας και της Μικράς Ασίας για περίπου επτά χρόνια)¹¹⁰.

Επιπλέον, οι αφηγητές δραματοποιούνται και ακόμη και αυτοαφηγούνται. να συμμετέχετε σε εκδηλώσεις που αφηγούνται ως πρωταγωνιστές. Η παραπάνω διαδικασία αποτελεί άμεση, βιωματική εγγραφή, μπήκε σε μια μη ιδεολογική μνήμη. Οι εν λόγω συγγραφείς μεταχειρίζονται στα έργα τους διαφορετικούς τρόπους αφήγησης. Επιπλέον, ο Δούκας επεξεργάζεται ιδιαίτερα, με στιλιστικό, γλωσσικό και δομικό τρόπο το πρωτογενές υλικό. Ο Βενέζης στο *Ο αριθμός 31328* το έχει χαρακτηριστεί ως «ανατρεπτικό», «επώδυνο και απείρως καλοπροαίρετο βιβλίο», με «αποκαλυπτικές σκηνές» και νατουραλιστικές περιγραφές που εναλλάσσονται με στιγμές λυρισμού¹¹¹.

Αντίθετα με τον Βενέζη, ο Δούκας υιοθετεί ένα λιτό και απλό στυλ γραφής, κάνοντας μια σχεδόν ελλειπτική χρήση της γλώσσας. Στην ιστορία ενός αιχμαλώτου, παρά το δημοφιλές αρχικό του υλικό και παρόλο που αναγνωρίστηκε από τους κριτικούς της λογοτεχνίας ως «μνημείο της στοματικότητας» είναι μια ιδιαίτερα εκλεπτυσμένη «λογοτεχνική σύνθεση», όπου ο ώριμος και εξαιρετικά δημιουργός θέσεων εργασίας «δεν αποκαλύπτεται εύκολα». Επιπλέον, στην περίπτωση του Δούκα ο αναγνώστης παίζει ένα πολύ σπουδαίο ρόλο. Καλείται να συλλάβει τα νοήματα των λιτών αφηγήσεων με έντονη συναισθηματική εμπλοκή¹¹².

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελούσε μια δεξαμενή ιδεών στην ελληνική ιστορία και συνείδηση. Η λογοτεχνία που αφορά την καθημερινή ζωή στη Μικρά Ασία αλλά και προσφυγική κρίση υπήρξαν εμβληματικές. Σε αυτό το πλαίσιο, οι μαρτυρίες των προσφύγων που δημοσιεύτηκαν τη δεκαετία του 1920 ως πρόκληση για το ελληνικό λογοτεχνικό κατεστημένο έγιναν δεκτές: π.χ. *Η ιστορία ενός αιχμαλώτου* και *ο αριθμός 31328*. Τη δεκαετία του 1930 ο λόγος της μαρτυρίας μπήκε στο λογοτεχνικό ρεύμα και απέκτησε περισσότερους εθνικιστικούς τόνους¹¹³.

¹¹⁰ I. M. Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, Αθήνα 1943, τ. 2, σ. 64-65.

¹¹¹ M. Vitti, *Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα 1984, σ. 249-250.

¹¹² Λ. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1998, σ. 151-153

¹¹³ M. Nikolopoulou, *The Discourse of Testimony in Greek Literary Prose (1924-1994)*, London 2001, σ. 72-75, 82.

Στο ίδιο μήκος κύματος, τη δεκαετία του 1940 «δύο αυτοβιογραφικά έργα αναφέρονται στη Μικρά Ασία, υιοθετώντας την προοπτική ενός παιδιού αφηγητή, η οποία τονίζει τη διαχρονική και μυθική διάσταση του κειμένου και τονίζει το στοιχείο της νοσταλγίας μπροστά στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: *Λεωνής* (1940) από τον Γιώργο Θεοτόκα (1905-1966) και την *ΑιολικήΓη* από τον Ηλία Βενέζη(1943)». Η ίδια η εμπειρία των προσφύγων δεν ήταν τόσο δημοφιλές θέμα. Εξαίρεση είναι οι *Πρώτες ρίζες*(1936) από την Τατιάνα Σταύρου (1899-1990) και η *Γαλήνη* από τον Ηλία Βενέζη(1939). Το τελευταίο έργο, το οποίο δεν εντοπίζεις στις διαφορές με τους ντόπιους, ήταν πολύ πιο εμβληματικό¹¹⁴.

Το σύνολο των 1,5 εκατομμυρίων προσφύγων που εγκατέλειψαν την Τουρκία και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα ως αποτέλεσμα του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1919-1922 και της επακόλουθης Ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών του 1923, προκάλεσε όχι μόνο ένα σημαντικό δημογραφικό αλλά και έναν κοινωνικό μετασχηματισμό στην Ελλάδα, ειδικά επειδή η εισροή αντιπροσώπευε το ένα τέταρτο του αυτόχθονου πληθυσμού της Ελλάδας. Οι πρόσφυγες, με τη σειρά τους, μεταμορφώθηκαν οι ίδιοι. Η αίσθηση της ταυτότητάς τους και ανήκουν στον παλιό κόσμο που άφησαν πίσω τους και ο νέος στον οποίο εγκαταστάθηκαν άλλαξε δραματικά τις επόμενες δεκαετίες. Η ανταλλαγή πληθυσμών, η έξοδος χιλιάδων Ελλήνων κατά τη διάρκεια της δεκαετίας που ήταν πριν από αυτήν, και οι εμπειρίες των Ελλήνων Ορθόδοξων προσφύγων στην Ελλάδα και των 400.000 περίπου Μουσουλμάνων προσφύγων που έφυγαν από την Ελλάδα και εγκαταστάθηκαν στην Τουρκία σημάδεψαν όχι μόνο την εθνική ιστορία αλλά και την παγκόσμια¹¹⁵.

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το πώς εξελίσσεται η ταυτότητα των Ελλήνων προσφύγων κατά την περίοδο που ξεκινά με την εγκατάστασή τους το 1920 έως τη σύγχρονη εποχή. Ο όρος «ταυτότητα» χρησιμοποιείται εδώ ως τρόπος για να περιγράψει κανείς τον αυτοπροσδιορισμό των Οθωμανών Ελλήνων που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Εναλλακτικά, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «συνείδηση των προσφύγων»¹¹⁶. Είναι ευρέως αποδεκτό ότι η ταυτότητα των εκτοπισμένων διαμορφώνεται από το πώς και τι θυμούνται (και ξεχνούν) για τα

¹¹⁴ Β. Αποστολίδου, «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία 1945-1995*, Αθήνα 1997, σ. 113-127.

¹¹⁵ Κ. Τσιτσελίκης, *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Οψεις μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006, σ. 303-305.

¹¹⁶ D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Paris 1962, σ. 201-205.

γεγονότα που τους μετέτρεψαν σε πρόσφυγες. Οι αναμνήσεις ενός κόσμου που χάθηκε και των περιστάσεων κατά την αποχώρησή τους θεωρήθηκαν βασικά στοιχεία στην ταυτότητα πολλών ομάδων που υπέστησαν εκτοπισμό στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: Αρμένιοι, Έλληνες, Εβραίοι, Μουσουλμάνοι, Παλαιστίνιοι και Τούρκοι¹¹⁷.

Επιπλέον, αυτή η διπλή διαδικασία απομνημόνευσης και λησμονιάς αλλαγών με την πάροδο του χρόνου διαμορφώνεται από διάφορους παράγοντες, τόσο εσωτερικούς όσο και εξωτερικούς. Τέτοιοι παράγοντες μπορεί να είναι ο βαθμός ενσωμάτωσης στην κοινωνία υποδοχής, ή ευρύτεροι παράγοντες, όπως οι διεθνείς σχέσεις, ή από την άποψη της μνήμης των προηγούμενων γενοκτονικών γεγονότων, οι τρόποι που θεωρούνται σχετικοί με το παρόν. Γνωρίζουμε επίσης ότι αυτά τα γεγονότα, τα οποία είναι σημαντικά σημεία καμπής στην ιστορία ολόκληρων κοινωνιών, περνούν από διαφορετικά στάδια αναγνώρισης και εορτασμού¹¹⁸.

Εξετάζοντας την ταυτότητα των Ελλήνων που εγκατέλειψαν την «Οθωμανική Αυτοκρατορία» και εγκαταστάθηκαν στην «Ελλάδα» ως συνέπεια της «Μικρασιατικής Καταστροφής» και των γεγονότων που οδήγησαν στη διάλυση του 1919-1922, διαφαίνεται ότι ένας σημαντικός παράγοντας που διαμόρφωσε την ταυτότητα των προσφύγων ήταν το καθεστώς των ελληνοτουρκικών διπλωματικών σχέσεων. Αν και ο βαθμός αφομοίωσης στην ελληνική κοινωνία των νεοεισερχόμενων ήταν προφανώς επίσης σημαντικός, και πρέπει επίσης να αναγνωριστεί ο ρόλος ορισμένων ατόμων στη διαμόρφωση της ταυτότητας των προσφύγων, η εξέταση της συνολικής πορείας της ταυτότητας των προσφύγων που ακολουθεί καταδεικνύει τη θεμελιώδη σημασία του παράγοντα των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Ένα κρίσιμο μέρος του παζλ είναι η εξάρτηση της κοινωνίας των πολιτών και, στην περίπτωση αυτή, των ενώσεων προσφύγων στο ελληνικό κράτος και στα πολιτικά κόμματα του¹¹⁹.

Ξεκινώντας τον 19ο αιώνα, η ελληνική πολιτική κυριαρχούσε από πελατειακές σχέσεις προστασίας μεταξύ των μεγάλων πολιτικών κομμάτων και του εκλογικού σώματος, ένα φαινόμενο που παρέμεινε διαδεδομένο κατά τον εικοστό αιώνα. Έτσι, η δημόσια ζωή και, μαζί με αυτό, φυσικά, το είδος των πρωτοβουλιών

¹¹⁷ R. Hirschon, *Crossing the Aegean: an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York 2003, σ. 85-87.

¹¹⁸ S. Sofos & U. Özkirimli, *Tormented By History: Nationalism in Greece and Turkey*, New York 2008, σ. 116-117.

¹¹⁹ Γ. Τσιμουρής, «Από χριστιανοί Ρωμιοί, Έλληνες: Κάποιες σκέψεις σχετικά με τον εθνικισμό και το μετασχηματισμό της ελληνικής ταυτότητας στη Μικρά Ασία», στο: *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 2011, τχ. 17, σ. 277-297.

που θα ανέλαβαν οι οργανώσεις προσφύγων και τα άτομα για την προβολή της ταυτότητάς τους, θα εμπίπτει στον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο του πολιτικού κατεστημένου της χώρας. Αυτό σίγουρα θα συνέβαινε με κάθε είδους δραστηριότητα που θα μπορούσε να επηρεάσει τις προτεραιότητες εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας, γνωστές ως «εθνικά συμφέροντα» της Ελλάδας. Τα λεγόμενα «εθνικά συμφέροντα» υπονοούν πολλά για την υποτιθέμενη αγιότητα οποιασδήποτε εξωτερικής πολιτικής εφαρμόζεται σε μια δεδομένη στιγμή. Δυστυχώς, κανένα αρχείο των ιδιωτικών επαφών μεταξύ κυβερνητικών αξιωματούχων και εκπροσώπων οργανώσεων προσφύγων δεν μπορεί να παραχθεί ως απόδειξη αυτού του ισχυρισμού¹²⁰.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την εξέλιξη της ταυτότητας και της μνήμης των Ελλήνων προσφύγων, θα την αναλύσουμε με χρονολογική σειρά. Αρχικά, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τις πρώτες μέρες της διαδικασίας επανεγκατάστασης στην Ελλάδα αμέσως μετά την «καταστροφή» και διήρκεσε περίπου μέχρι το 1920. Αυτή η περίοδος χαρακτηρίστηκε κυρίως από την ταύτιση των προσφύγων με ένα από τα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα, δηλαδή τους Φιλελεύθερους και τον αρχηγό τους Ελευθέριο Βενιζέλο, και έφερε τις πρώτες πολιτιστικές κοινωνίες και άλλους οργανισμούς¹²¹. Στην συνέχεια μας απασχολεί η δεκαετία του 1930 και οι επόμενες δύο δεκαετίες όπου υλοποιήθηκε η σταδιακή «εγκατάσταση των προσφύγων στον ελληνικό χώρο», η ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία και, κυρίως, η εμφάνιση μιας πιο αποφασιστικής μορφής ταυτότητας, με σχέδια που έχουν σχεδιαστεί για τη διατήρηση και τη δημοσιοποίηση την κληρονομιά της ζωής του κόσμου που άφησαν, ειδικά τον πολιτισμό, τα έθιμα και τη λαογραφία της¹²². Τέλος, είναι σημαίνουσα η χρονική περίοδος από τη δεκαετία του 1950 έως σήμερα. Στο διάβα αυτών των δεκαετιών οι Έλληνες της Μικράς Ασίας πέτυχαν ανοδική κοινωνική κινητικότητα, απέκτησαν πράγματι εξέχουσα θέση στην ελληνική κοινωνία, και εφοδιασμένοι με μια νέα πολιτιστική επιθετικότητα, άρχισαν να σκέφτονται τον εκτοπισμό τους με νέα οπτική¹²³.

Η συνθήκη για την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών του 1923 αναφέρεται στα άτομα που εμπλέκονται ως «μετανάστες» αλλά οι προηγούμενες

¹²⁰ V. Solomonidis, *Greece in Asia Minor: 1919-1922*, New York 2012, σ. 131-132.

¹²¹ Σ. Βλαχόπουλος & Ε. Χατζηβασιλείου, *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20ός αιώνας*, Αθήνα 2018, σ. 49-50.

¹²² Π. Κιτρομιλίδης, *ό. π.*, σ. 38-43.

¹²³ Ν. Ιντζεσίλογλου, «Περί κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων: το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», στο: *Εμείς και οι Άλλοι: αναφορά σε τάσεις και σύμβολα*, Αθήνα 2000, σ. 177-202.

αφίξεις στην Ελλάδα είχαν ήδη χαρακτηριστεί ως «πρόσφυγες» και ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει όλους εκείνους που είχαν εγκαταλείψει την οθωμανική επικράτεια και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα. Αυτό δεν προκαλεί έκπληξη γιατί ήταν η εποχή που ο όρος χρησιμοποιείται ευρέως για εκτοπισμένους λαούς και όταν γίνονται οι πρώτες συστηματικές κινήσεις για την αντιμετώπιση των αναγκών των «προσφύγων». Η Ένωση των Εθνών δημιούργησε την Ύπατη Αρμοστεία της για τους Πρόσφυγες το 1921. Οι διεθνείς και ελληνικοί οργανισμοί που ιδρύθηκαν για το σκοπό αυτό χρησιμοποίησαν επίσης τον ίδιο όρο, αν και στην πραγματικότητα, τα άτομα που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα δεν ήταν πρόσφυγες με την έννοια ότι αυτοί που δεν έχουν απονεμηθεί αμέσως υπηκοότητα κατά την άφιξή τους¹²⁴.

Σύμφωνα με την άποψη της Σίας Αναγνωστοπούλου, ο όρος «πρόσφυγας» είχε επίσης σημαντικές πολιτικές επιπτώσεις εκείνη την εποχή. Ήταν μια ετικέτα που υποδηλώνει την «ελληνικότητα» των εμπλεκόμενων και την «ελληνικότητα» των εδαφών που είχαν εγκαταλείψει. Επιπλέον, πριν από το 1922, τα ίδια πρόσωπα θεωρήθηκαν ως «απελευθερωμένοι Έλληνες» που θα ελευθερώνονταν όταν τα εδάφη τους θα ενσωματώνονταν τελικά στα σύνορα μιας μεγαλύτερης Ελλάδας, όταν θα επιτευχθεί η Μεγάλη Ιδέα. Η δραματική μετατόπιση της ορολογίας, από «αλύτρωτοι» σε «πρόσφυγες», εξυπηρετούσε επίσης το σκοπό να μεταφέρει το τέλος του οράματος για μια μεγαλύτερη Ελλάδα, κάτι που η πολιτική ελίτ της χώρας ήθελε να μεταδώσει για να αποφύγει τυχόν ανεπιθύμητες ενέργειες που θα υπονόμευαν την υπογραφή συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία¹²⁵.

Η γενική χρήση του όρου «πρόσφυγες» ήταν η πρώτη από πολλούς παράγοντες που συνέβαλαν στη δημιουργία μιας ομοιογενούς ομάδας στο μυαλό τόσο των νεοφερμένων όσο και των αυτόχθονων Ελλήνων. Στην πραγματικότητα, και ανεξάρτητα από το αν κατείχαν ελληνική ή οθωμανική ιθαγένεια, οι νεοαφιχθέντες είχαν ζήσει μέσα από μια ποικιλία διαφορετικών εμπειριών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και είχαν αφήσει τις πατρίδες τους στο Αιγαίο με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Υπήρχαν, για παράδειγμα, αυτοί που είχαν αποφασίσει να μετακινηθούν στην Ελλάδα αμέσως μετά την έναρξη των διωγμών των χριστιανικών μειονοτήτων το 1914, μια αντίδραση της οθωμανικής-τουρκικής ηγεσίας στην ήττα της

¹²⁴ M. Manus, *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, New York 1985, σ. 8-10.

¹²⁵ Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος: Μετασηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Αθήνα 2002, τ. Β1, σ. 59-105.

αυτοκρατορίας στους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913 και την επίλυση στην Οθωμανικά εδάφη χιλιάδων μουσουλμάνων προσφύγων από τη Μακεδονία και τη Θράκη που είχαν υποστεί εθνοκάθαρση καθώς οι νικηφόροι βαλκανικοί στρατοί έσπρωξαν τις οθωμανικές δυνάμεις από την περιοχή. Οι περισσότεροι Έλληνες που έφυγαν μετά την επιδείνωση της κατάστασης στη Μικρά Ασία το 1914 μπόρεσαν να το κάνουν σχετικά ελεύθερα και μπόρεσαν να πάρουν τουλάχιστον μέρος των τιμαλφών τους μαζί τους¹²⁶.

Υπήρξαν μερικές περιπτώσεις που Έλληνες, ειδικά εκείνοι που ζούσαν στη δυτική ακτή της Οθωμανικής Μικράς Ασίας, έπρεπε να απομακρυνθούν και να εγκαταλείψουν την περιουσία τους, και αυτή θα ήταν η πιο κοινή εμπειρία γύρω στο 1922. Η προσγείωση του ελληνικού στρατού στην πόλη της Σμύρνης το 1919 είχε τερματίσει τις ελληνικές αποχωρήσεις από την Οθωμανική αυτοκρατορία τουλάχιστον αρχικά. Όμως ο στρατός δεν μπόρεσε να σταθεροποιήσει τον έλεγχό του στην περιοχή που περιβάλλει τη Σμύρνη λόγω επιθέσεων που υπέστη από τουρκικές εθνικιστικές δυνάμεις και ομάδες παράτυπων και ως εκ τούτου αποφάσισε να ξεκινήσει μια επίθεση βαθιά στην Μικρά Ασία προκειμένου να εξουδετερώσει τον εχθρό. Τελικά, ο στόχος αυτής της εισβολής έγινε η κατάληψη της πόλης της Άγκυρας, όπου οι Τούρκοι εθνικιστές είχαν ιδρύσει τη βάση τους. Τον Αύγουστο του 1922, όταν το ελληνοτουρκικό μέτωπο βρισκόταν περίπου εβδομήντα μίλια μακριά από την Άγκυρα, η ελληνική στρατιωτική προσπάθεια κατέρρευσε, προκαλώντας μια βιαστική υποχώρηση δυτικά, πίσω στην ακτή. Ήταν μια αποδιοργανωμένη, χαοτική διαδικασία, με τους Έλληνες άμαχους πληθυσμούς να φοβούνται αντίποινα στα χέρια των προωθούμενων τουρκικών στρατευμάτων. Μια καμένη γήινη πολιτική των Ελλήνων που υποχωρούσαν συνέβαλε στις δύσκολες συνθήκες του ξεριζωμού των Ελλήνων. Η καταστροφή της πόλης της Σμύρνης τον Σεπτέμβριο προκάλεσε τις χειρότερες περιπτώσεις χιλιάδων Ελλήνων που φεύγουν, άποροι και αποδυναμώθηκαν από τις δυσκολίες.¹²⁷

Σε αντίθεση με την κατάσταση πολλών Ελλήνων στις ακτές της Ανατολίας, οι Έλληνες της Καππαδοκίας, στην κεντρική πεδιάδα της Ανατολίας δεν επηρεάστηκαν από τον πόλεμο. Πολλοί από αυτούς ήταν τουρκόφωνοι και είχαν καλές σχέσεις με τον

¹²⁶ Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα 2002, τ. Β1, σ. 9-58.

¹²⁷ Χ. Αργιαντώνη, «Εξαρση και κρίση: Η οικονομία της περιόδου 1909-1922» στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 6, σ. 107-118.

τοπικό μουσουλμανικό πληθυσμό. Ήταν υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και μπόρεσαν να πάρουν μαζί τους την κινητή τους περιουσία. Το ίδιο ισχύει και για τους ελληνικούς πληθυσμούς της Δ. Θράκης, την οθωμανική ελεγχόμενη περιοχή δυτικά της Κωνσταντινούπολης. Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι η αναχώρησή τους, με τα πόδια ή με άμαξα, ήταν εύκολη με οποιονδήποτε τρόπο¹²⁸. Τέλος, οι Έλληνες της περιοχής του Πόντου στη Μαύρη Θάλασσα αντιμετώπισαν διαφορετικές συνθήκες. Οι διωγμοί των Αρμενίων στην περιοχή τους τους προειδοποίησαν για τον κίνδυνο που έθεσαν εξτρεμιστές Τούρκοι εθνικιστές. Μέρος αυτής της περιοχής είχε τεθεί υπό ρωσικό έλεγχο και όταν ο ρωσικός στρατός υποχώρησε στις αρχές του 1918, πολλοί Έλληνες τους ακολούθησαν πέρα από τα σύνορα. Καθώς οι συνθήκες επιδεινώθηκαν, τα πλουσιότερα στρώματα των Ελλήνων έφυγαν για την Κωνσταντινούπολη ή αλλού στις αρχές του 1920. Ωστόσο, το 1921, οι χιλιάδες εκείνοι που είχαν παραμείνει απελάθηκαν νότια προς το εσωτερικό. Άλλοι παρέμειναν και μετακόμισαν σε πλοία μετά την ανταλλαγή πληθυσμών¹²⁹.

Εκτός από την ποικιλομορφία των εμπειριών, υπήρχε επίσης ένας διαφορετικός βαθμός εθνικής ανάμειξης αυτών των πληθυσμών. Η επίσημη ελληνική άποψη πριν από το 1922 ήταν μερικές φορές παραπλανητική, υποκινούμενη από την ανάγκη να πείσουμε τις Μεγάλες Δυνάμεις για τη νομιμότητα των ελληνικών εδαφικών αξιώσεων. Έτσι υπήρχε η τάση να υπερβάλλουμε τον αριθμό των Ελλήνων Ορθόδοξων και να μειώσουμε το μέγεθος άλλων εθνικών ομάδων, ειδικά των Μουσουλμάνων. Στην πραγματικότητα, οι περισσότεροι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ζούσαν παράλληλα με μη Έλληνες και απέκτησαν κοινά πολιτιστικά χαρακτηριστικά, τα οποία οι Έλληνες της Ελλάδας θα θεωρούσαν ξένοι¹³⁰.

Αυτό το ευρύ φάσμα εμπειριών και προελεύσεων συνδυάστηκε με την ετικέτα «πρόσφυγας» που επισυνάπτεται σε όλα αυτά τα άτομα κατά την άφιξή τους στην Ελλάδα, και η ετικέτα χρησίμευσε επίσης για να επισκιάσει τις διαφορές μεταξύ τους λόγω των διαφορετικών τόπων ή καταγωγής τους. Στην «απογραφή» του 1928: «ο συνολικός αριθμός 1.221.849 προσφύγων (ο αριθμός δεν περιλαμβάνει περίπου 75.000 θανάτους και περίπου 66.000 που μετανάστευσαν στην Αίγυπτο, τις ΗΠΑ και αλλού μεταξύ της άφιξής τους στην Ελλάδα και της απογραφής του 1928 ελήφθη), 626.954

¹²⁸ M. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002, σ. 38-43.

¹²⁹ N. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, New York 2002, σ. 47.

¹³⁰ G. Gilbar, *Population Dilemmas in the Middle East: Essays in Political Demography and Economy*, London 1997, σ. 57-60.

από τη Μικρά Ασία, 256.635 από τη Θράκη, 182.169 από τον Πόντο, 38.458 από την Κωνσταντινούπολη, 49.027 από τη Βουλγαρία, 47.091 από την περιοχή του Καυκάσου, 11.453 από τη Ρωσία και 6.057 από τη Σερβία»¹³¹. Αυτή η ποικιλία δημιουργήθηκε για ένα ευρύ φάσμα πολιτιστικών διαφορών. Ωστόσο, αυτές οι διαφορές καταγράφηκαν επίσης με την ετικέτα «πρόσφυγας».

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που συνέβαλε στη συμβολή της συλλογικής αίσθησης «προσφυγικότητας» ήταν το σχέδιο διευθέτησης πολλών από τους νεοφερμένους¹³². Το τεράστιο μέγεθος της εισροής παρήγαγε ξεχωριστά προάστια προσφύγων, σκηνές πόλεις για να ξεκινήσουν, αλλά σε εύθετο χρόνο, μεγάλες γειτονίες γύρω από την «Αθήνα», τον «Πειραιά» και τη «Θεσσαλονίκη», καθώς και σε άλλες πόλεις. Η απόσταση των προσφυγικών οικισμών από την πόλη (λόγω της τυχαίας διαθεσιμότητας δημόσιας γης) δημιούργησε έλλειψη συνοχής και δυσκολία να εξομοιωθούν οι νέοι οικισμοί με τους υπάρχοντες στο ίδιο πλαίσιο. Με την ίδια έννοια, ωστόσο, αυτή η κατάσταση έκανε αυτούς τους ίδιους οικισμούς αυτόνομες οντότητες, στις οποίες θα μπορούσαν να διατηρηθούν οι δεσμοί μεταξύ των κατοίκων τους¹³³.

Επιπλέον, σύμφωνα με αρκετές μελέτες, η αρχιτεκτονική της στέγασης των προσφύγων σε πολλές περιπτώσεις συνέβαλε στην ενίσχυση της αίσθησης της κοινότητας μέσα σε αυτά τα αστικά κέντρα. Ο δημόσιος χώρος κάθε σπιτιού, συνήθως μια αυλή στο ισόγειο μπροστά, κοίταξε έξω στο δρόμο, και έτσι ο χώρος στον οποίο συγκεντρώθηκαν η οικογένεια έδωσε άμεση πρόσβαση στη γειτονιά και αντίστροφα. Οι εναέριες φωτογραφίες αυτών των γειτονιών δείχνουν με σαφήνεια πόσο δεμένοι ήταν αυτοί οι οικισμοί. Αυτές οι παρατηρήσεις αναφέρονται στη στέγαση των αστικών προσφύγων σε αγροτικές περιοχές, συχνά ολόκληρα χωριά, τα οποία προηγουμένως κατείχαν μουσουλμάνοι που είχαν φύγει μετά την ανταλλαγή, κατοικήθηκαν από πρόσφυγες και τα οφέλη αυτής της ρύθμισης για την ενίσχυση της ταυτότητας των προσφύγων είναι προφανή¹³⁴.

Ένας τρίτος παράγοντας που ενισχύει την ταυτότητα των προσφύγων ήταν η ένταση μεταξύ των νεοεισερχόμενων και των αυτόχθονων Ελλήνων. Οι υποκείμενες αιτίες ήταν φόβοι ότι οι πρόσφυγες θα καταλάμβαναν λιγιστούς πόρους όπως γη,

¹³¹ Κ. Παπουλίδης & Μ. Μπρουνό, *Η μνήμη του προσφυγικού ελληνισμού: τα ανεγερθέντα μνημεία στην Ελλάδα (1936-2004)*, Αθήνα 2004, σ. 44-45.

¹³² Γ. Τζεδόπουλος, *Πέρα από την καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003, σ. 99-101.

¹³³ Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *ό. π.*, σ. 59-61.

¹³⁴ Γ. Πολύζος, *Η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: Μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης*, Αθήνα 1984, σ. 36.

αστικές και αγροτικές περιοχές και θα στερούσαν από τους ντόπιους θέσεις εργασίας ή επιχειρηματικά κέρδη. Αυτό είναι εν μέρει κατανοητό. Η Ελλάδα δεν διέθετε πόρους για να δεχθεί την εισροή προσφύγων και η χώρα αποδυναμώθηκε ακόμα περισσότερο από μια δεκαετία πολέμου αρχής γενομένης από τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913¹³⁵. Είναι επίσης προφανές ότι για την επίτευξη του στόχου μιας μεγαλύτερης Ελλάδας, της λεγόμενης Μεγάλης Ιδέας, ενσωματώνοντας εδάφη και πληθυσμούς που διοικούνταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία εντός των συνόρων της Ελλάδας, η πολιτική ηγεσία της χώρας είχε κάνει ελάχιστα. Οι Έλληνες που ζούσαν κάτω από την οθωμανική κυριαρχία ήταν πολιτισμικά διαφορετικοί από πολλούς από τους Έλληνες της Ελλάδας. Αυτό φυσικά επεκτάθηκε στην έλλειψη προετοιμασίας του ελληνικού στρατού που στάλθηκε το 1919 για να καταλάβει τη Σμύρνη, η οποία τότε ήταν μια κοσμοπολίτικη πόλη με μεγάλο μουσουλμανικό πληθυσμό και συνηθισμένη σε οθωμανικές δομές διακυβέρνησης. Τα στρατεύματα πίστευαν ότι ταχυδρομήθηκαν σε μια ελληνική πόλη και αντέδρασαν άσχημα όταν ανακάλυψαν την πραγματικότητα¹³⁶. Με τον ίδιο τρόπο, οι αυτόχθονες Έλληνες έκαναν το ίδιο όταν άκουγαν τους πρόσφυγες να μιλούν Τούρκικα ή Έλληνες με περίεργη προφορά και τους είδαν να τρώνε διαφορετικά παρασκευασμένα τρόφιμα, συμπεριλαμβανομένης της προσθήκης γιαουρτιού στα κύρια πιάτα. Υπάρχει ένας κοινώς γνωστός κατάλογος επικίνδυνων επιθέτων που εκτοξεύτηκαν στους πρόσφυγες, και περιλαμβάνει τους «Τούρκους» ή τους «τουρκόσπορους» και τους «γιαουρτοβαφτισμένους». Η λέξη «Σμυρνιά», που σημαίνει μια γυναίκα από τη Σμύρνη, απέκτησε μια αρνητική χροιά επειδή αυτές οι γυναίκες ήταν σχετικά πιο κοινωνικά ανεξάρτητες και είχαν περισσότερη αυτοπεποίθηση από τις αθηναϊκές γυναίκες, μια αντανάκλαση των αντιθέσεων μεταξύ της κοσμοπολίτικης Σμύρνης και της ελληνικής πρωτεύουσας, η οποία ήταν κάπως ένα συντηρητικό υπόβαθρο σε σύγκριση με άλλες πόλεις της Ανατολικής Μεσογείου εκείνη την εποχή¹³⁷.

Η αντίδραση των νεοεισερχόμενων στο να τυποποιούνται συλλογικά ως ξεχωριστή ομάδα ήταν να αγκαλιάσουν τον όρο πρόσφυγας και να συμμετάσχουν σε διάφορες πρακτικές που επιβεβαίωσαν αυτήν την ταυτότητα. Η πιο σημαντική ήταν

¹³⁵ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Αθήνα 2019, σ. 30-34.

¹³⁶ Λ. Διβάνη, *Η «ύπουλος θωπεία». Ελλάδα και ξένοι 1821-1940*, Αθήνα 2014, σ. 144-145.

¹³⁷ Ν. Ανδριώτης, «“Εμείς” και οι “άλλοι”: Πρόσφυγες και γηγενείς στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο: *Μετανάστευση, Ετερότητα και Θεσμοί υποδοχής στην Ελλάδα. Τοστοίχημα της κοινωνικής ένταξης*, Αθήνα 2010, σ. 15-37.

μακράν η πολιτική και εκλογική τους υποστήριξη του Φιλελεύθερου Κόμματος και του ηγέτη του Ελευθέριου Βενιζέλου καθ' όλη τη διάρκεια του 1920¹³⁸. Ο Βενιζέλος, που έγινε πρωθυπουργός για πρώτη φορά το 1910, είχε αποδειχθεί ο πιο δυναμικός υποστηρικτής της Μεγάλης Ιδέας. Αντέδρασε έντονα στις αυξανόμενες διώξεις που υπέστησαν οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά το 1914 και ήταν υπεύθυνος για να πείσει μόνος του τις Μεγάλες Δυνάμεις να επιβάλει κυρώσεις στην προσγείωση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη το 1919. Κατά ειρωνικό τρόπο, ψηφίστηκε εκτός γραφείου από τους Έλληνες της Ελλάδας το 1920 και συνεπώς δεν συνδέθηκε άμεσα με την ήττα και, όντως, κλήθηκε να εκπροσωπήσει την Ελλάδα στις ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις με την Τουρκία στη Λωζάνη το 1923. Αντιθέτως, το άλλο μεγάλο πολιτικό κόμμα στην Ελλάδα, οι υπέρ-βασιλικοί λαϊκιστές, είχαν ιστορικά λιγότερο δεσμευτεί να επιδιώξουν την «Μεγάλη Ιδέα» και μετά το 1923, συμμετείχαν ανοιχτά στους γηγενείς Έλληνες που ήταν εχθρικοί απέναντι στους πρόσφυγες. Έτσι, οι πρόσφυγες ψήφισαν συνολικά για το Φιλελεύθερο Κόμμα και βοήθησαν να το εκλέξουν στην εξουσία το 1923, το 1926 και το 1928 με μια μεγάλη νίκη. Ο Βενιζέλος διορίζει αρκετούς Έλληνες που γεννήθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στο υπουργικό συμβούλιο του. Οι υποστηρικτές του λαϊκιστικού κόμματος αγωνίστηκαν ενάντια στη δύναμη που απέκτησε ο αντίπαλός τους από την υποστήριξη των προσφύγων, χαρακτηρίζοντάς το ως «ογκλοκρατία», που σημαίνει κανόνα του ογκλού, -όγλου είναι μια λέξη που σημαίνει γιος τουρκικά και ήταν ένα κοινό τέλος Οθωμανικά ελληνικά επώνυμα. Επιπλέον, η «ογκλοκρατία» ακούγεται πολύ παρόμοια με την ελληνική λέξη «οχλοκρατία», που σημαίνει ότι ο όχλος κυριαρχεί¹³⁹.

Οι πρόσφυγες προχώρησαν πέρα από την πολιτική και άρχισαν να ιδρύουν πολιτιστικές και κοινωνικές οργανώσεις που εξυπηρετούν τα συγκεκριμένα τους συμφέροντα. Τόσο τα ονόματα όσο και το περιεχόμενο αυτών των πρωτοβουλιών επιβεβαίωσαν την αγκαλιά τους για την ταυτότητα των προσφύγων. Για παράδειγμα, αρκετές εφημερίδες εμφανίστηκαν με τίτλους που μιλούν από μόνες τους, όπως ο *Προσφυγικός Κόσμος* που ξεκίνησε να δημοσιεύεται στην Αθήνα το 1927 και

¹³⁸ G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley 1983, σ. 182-225.

¹³⁹ Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1984, σ. 154-157.

περιγράφεται ως εφημερίδα για όλους τους πρόσφυγες, και η *Προσφυγική Φωνή* στη Μυτιλήνη μεταξύ 1923 και 1926¹⁴⁰.

Ο *Προσφυγικός Κόσμος* μιλούσε συνεχώς για τους πρόσφυγες ως ενιαία οντότητα και ενιαίο μπλοκ ψηφοφορίας κατά την περίοδο μεταξύ 1927 και 1934. Μεταξύ των πολιτιστικών και κοινωνικών οργανώσεων που ικανοποιούν τις ανάγκες των νεοεισερχόμενων που άρχισαν να εμφανίζονται το 1920, τα αθλήματα τα κλαμπ είναι τα πιο αξιόλογα με πολλούς τρόπους. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, αντί να ενταχθούν στα ήδη καθιερωμένα αθλητικά σωματεία, οι πρόσφυγες δημιούργησαν τα δικά τους, είτε απλά μεταμοσχεύοντας το δικό τους σύλλογο από τον τόπο καταγωγής τους είτε σχηματίζοντας νέους συλλόγους, οι οποίοι, ωστόσο, προέβλεπαν μια ρητή ταυτότητα προσφύγων¹⁴¹. Δύο από τα πιο γνωστά μεταμοσχευμένα κλαμπ είναι ο Απόλλωνας και ο Πανιώνιος, και οι δύο προϋπήρχαν στη Σμύρνη και αποκαταστάθηκαν στην Αθήνα. Δύο νέοι σύλλογοι, που δημιουργήθηκαν από Έλληνες που ανήκαν σε κλαμπ στην Κωνσταντινούπολη, υιοθέτησαν ρητά σύμβολα για να δηλώσουν όχι μόνο την καταγωγή τους αλλά και ένα πιο ένδοξο, προ-οθωμανικό παρελθόν. Η Αθλητική Ένωση Κωνσταντινούπολης (ΑΕΚ) και ο Πανθεσσαλονίτικος Αθλητικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης (ΠΑΟΚ) υιοθέτησαν το διπλό κεφάλι αετού, το έμβλημα των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων, ως διακριτικά τους. Η ΑΕΚ επέλεξε χρυσά και μαύρα χρώματα που θεωρούνταν τα χρώματα του αυτοκράτορα. Έτσι, οι πρόσφυγες έφεραν διακριτικά αρχαίου Έλληνα, όπως ο επικεφαλής του Απόλλωνα, ή βυζαντινά εμπνευσμένα διακριτικά. Αυτές οι επιλογές έδειξαν επιθετικότητα και επιβεβαίωση της υπερηφάνειας των προσφύγων για την καταγωγή τους σε μια πολύ δημόσια σφαίρα - και οι τέσσερις από αυτούς τους συλλόγους, και ειδικά η ΑΕΚ, ήταν εμφανείς τις επόμενες δεκαετίες, όπως και ο "Απόλλωνας" της περιοχής Καλαμαριάς Θεσσαλονίκης, ένας σύλλογος ιδρύθηκε το 1926 από Έλληνες του Πόντου. Αυτά τα σωματεία ήταν από και για τους πρόσφυγες¹⁴².

Στις 25 Μαρτίου 1930, η ετήσια εκκλησιαστική λειτουργία στον Ορθόδοξο Καθεδρικό Ναό της Αθήνας, που πραγματοποιήθηκε για να τιμήσει την ελληνική εξέγερση εναντίον των Οθωμανών, είχε έναν απροσδόκητο επισκέπτη που καλωσορίστηκε θερμά. Ο Μεχμέτ Ένις έγινε ο πρώτος Τούρκος πρέσβης στην Ελλάδα

¹⁴⁰ Γ. Λαμπιδής, *Οι πρόσφυγες του 1922, Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 177.

¹⁴¹ P. Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα 2008, σ. 216-217.

¹⁴² B. Clark, *Δύο φορές ξένος*, Αθήνα 2007, σ. 174.

που παρακολούθησε ποτέ μια τέτοια εκδήλωση. Ήταν ένα σαφές σημάδι από την Άγκυρα ότι η τουρκική κυβέρνηση επιθυμούσε να ανταποκριθεί θετικά στις προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης να επιτύχει μια προσέγγιση μεταξύ των δύο χωρών¹⁴³. Αργότερα εκείνο το έτος, ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στην Άγκυρα και εκείνη την εποχή, η απόψυξη στις ελληνοτουρκικές σχέσεις ήταν πραγματικότητα. Και οι δύο χώρες πίστευαν προφανώς ότι η επιδείνωση της ασφάλειας στην Ανατολική Μεσόγειο (με τη Βουλγαρία και την Ιταλία να δείχνει σημάδια επιθετικών προθέσεων) αξίζει τη συνεργασία. Όποια και αν είναι τα πλεονεκτήματα αυτής της πρωτοβουλίας εξωτερικής πολιτικής για την Ελλάδα, τα μειονεκτήματα για τους πρόσφυγες ήταν προφανή και ποσοτικά¹⁴⁴. Η Σύμβαση της Άγκυρας που υπεγράφη και από τις δύο πλευρές το 1930 ισοδυναμούσε με συμφωνία φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας, η οποία περιελάμβανε την απαγόρευση συμμετοχής οποιουδήποτε πολιτικού ή οικονομικού συνασπισμού που προσπάθησε να αντιταχθεί σε ένα από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη. Αλλά απελευθέρωσε επίσης την Τουρκία από την υποχρέωση να πληρώσει τη διαφορά μεταξύ των περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν από τους ανταλλασσόμενους πληθυσμούς, οι οποίοι θα ευνοούσαν την Ελλάδα και παρείχαν πολύτιμη και απολύτως αναγκαία οικονομική βοήθεια στους Έλληνες πρόσφυγες¹⁴⁵.

Η υπογραφή της Σύμβασης ήταν το σημείο καμπής, ή ίσως καλύτερα το τέλος της σχέσης μεταξύ Βενιζέλου και της ψηφοφορίας για τους πρόσφυγες. Σίγουρα, η υποστήριξη των προσφύγων ήταν πάντα εύθραυστη λόγω των εσωτερικών διχασμών μεταξύ των προσφύγων εξαιτίας του ρόλου των πολιτικών μεσαζόντων, των λεγόμενων προσφυγοπατέρων που προσπάθησαν να μεσολαβούν συμφωνίες μεταξύ πολιτικών και προσφύγων και επίσης επειδή το λαϊκιστικό κόμμα ξυπνούσε την πραγματικότητα ότι χρειάζεται τουλάχιστον κάποια υποστήριξη για τους πρόσφυγες εάν επρόκειτο να κερδίσει ξανά εκλογές¹⁴⁶. Η υποστήριξη του Βενιζέλου ήταν υπό όρους. Θα ήταν καλό να θυμόμαστε ότι πολλοί πρόσφυγες αντιμετώπισαν σημαντική δυσκολία μια δεκαετία μετά την επανεγκατάστασή τους. Η επανεγκατάσταση ήταν πολύ πιο δύσκολη από ό, τι μεταδίδουν οι επίσημες ιστορίες. Η συζήτηση στο ελληνικό κοινοβούλιο σχετικά με τη Σύμβαση της Άγκυρας έδωσε στους Λαϊκιστές την ευκαιρία να αποφανθούν για την

¹⁴³ Α. Κιτρόεφ, *Σμύρνη 1900-1922, στο Σμύρνη. Η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης, 1900-1922*, Αθήνα 2012, σ. 28.

¹⁴⁴ Γ. Δάφνης, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 66-67.

¹⁴⁵ Σ. Πελαγίδης, *ό. π.*, σ. 398.

¹⁴⁶ Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, Αθήνα 1978, τ. 3 (1924-1932), σ. 379.

οργή των προσφύγων, αντιτάσσοντας τη Σύμβαση. Το ξετύλιγμα της σχέσης μεταξύ των φιλελεύθερων και των προσφύγων είχε αρχίσει, και από εκείνο το σημείο, οι προτιμήσεις των προσφύγων χωρίστηκαν μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων με ένα μικρότερο τμήμα να ταυτίζεται με την κομμουνιστική αριστερά. Δεν υπήρχε πλέον ούτε μία πολιτική ταυτότητα προσφύγων¹⁴⁷.

Το 1940 ήταν μια περίοδος κατά την οποία ο πόλεμος σήμαινε ότι οι αναμνήσεις της Καταστροφής εκτοπίστηκαν. Το 1940, η Ελλάδα εισήχθη στον Β΄ Π. Π., έπεσε υπό την κατοχή των Δυνάμεων του Άξονα μέχρι το 1944 και στη συνέχεια βίωσε σοβαρή πολιτική αστάθεια και πόλωση μεταξύ της δεξιάς και της αριστεράς, η οποία εκφυλίστηκε σε εμφύλιο πόλεμο που πραγματοποιήθηκε μεταξύ 1947 και 1949. Ωστόσο, η περίοδος αμέσως μετά τον εμφύλιο πόλεμο θα έφερε μια νέα προοπτική στη μνήμη της Μικρασιατικής Καταστροφής. Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις θα γίνονταν τεταμένες, ενώ την ίδια στιγμή οι πρόσφυγες, που τώρα θα ενσωματώνονταν περισσότερο στην ελληνική κοινωνία, θα γίνονταν πιο πολιτισμικοί. Μετά το 1945, ο όρος πρόσφυγας «έλαβε ένα θετικό πλαίσιο και εξυπηρετούσε έναν εποικοδομητικό σκοπό¹⁴⁸.

Την 1η Απριλίου 1955, η Εθνική Οργάνωση Κυπρίων Αγωνιστών, γνωστή με το ελληνικό τους αρκτικόλεξο, ΕΟΚΑ, ξεκίνησε έναν αγώνα ανταρτών ενάντια στην αποικιακή κυριαρχία της Βρετανίας επί της Κύπρου με σκοπό την υλοποίησης «της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα». Αυτό ήταν μια μακροχρόνια απαίτηση «της ελληνικής εθνοτικής πλειοψηφίας του 80% του νησιού», και αντιστάθηκε, φυσικά, από το σχεδόν 20% τουρκική εθνοτική μειονότητα που συντάχθηκε με τους Βρετανούς. Τέσσερις μήνες αργότερα, Τούρκοι εθνικιστές στην Κωνσταντινούπολη ξεκίνησαν επίσημα ποινικά αντίποινα εναντίον των Ελλήνων σε αυτήν την πόλη και των περιουσιών τους. Ενώ η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να ισορροπήσει προσεκτικά μεταξύ της καταδίκης των πράξεων της Τουρκίας και της διατήρησης της συμμαχίας της με την Τουρκία, όσον αφορά ένα μεγάλο τμήμα του ελληνικού κοινού, η σχέση της Αντάντ με την Τουρκία τελείωσε.¹⁴⁹

Οι τρόποι με τους οποίους τιμήθηκε η τεσσαρακοστή επέτειος της Μικρασιατικής Καταστροφής το 1962 αποκαλύπτουν την ύπαρξη μιας ποικιλίας

¹⁴⁷ Ν. Μαραντζίδης, «Η Πορεία προς την Πόλωση», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα 2005, σ. 341-346.

¹⁴⁸ D. Pentzopoulos, *ό. π.*, σ. 203.

¹⁴⁹ H. Richter, *A Concise History of Modern Cyprus: 1878-2009*, Berlin 2010, σ. 35-38.

προοπτικών. Το ευρύ φάσμα των γεγονότων επιβεβαιώνει την τάση που είχε ξεκινήσει τη δεκαετία του 1950, αλλά με τον ίδιο τρόπο, ο αναμνηστικός χαρακτήρας πραγματοποιήθηκε κυρίως μέσω της λογοτεχνίας, όχι της ιστορίας, και σίγουρα όχι μέσω των πολιτικών εκδηλώσεων¹⁵⁰. Ο συγγραφέας Ηλίας Βενέζης, ο οποίος όπως προαναφέρθηκε, είχε επεξεργαστεί ορισμένα τμήματα του προηγούμενου έργου του, δίνοντας έτσι κάπως πιο εθνικιστικό τόνο, επέλεξε ωστόσο να αναφερθεί στην Καταστροφή μόνο έμμεσα στη στήλη του στην εφημερίδα *Το Βήμα*. Ένας άλλος συγγραφέας, η Διδώ Σωτηρίου, η οποία γεννήθηκε στην πόλη Αϊδίνιο στις ακτές της Ανατολίας το 1909 και με την οικογένειά της μετακόμισε στη Σμύρνη το 1919 και έπρεπε να φύγει το 1922, δημοσίευσε το *Ματωμένα Χώματα* το 1962, το οποίο έγινε το καλύτερο σε πωλήσεις βιβλίο στην Ελλάδα και μεταφράστηκε στα Αγγλικά με τον τίτλο *Αντίο στην Ανατολία*. Γράφοντας από την μικρασιατική αλλά και από την αριστερή προοπτική, η Σωτηρίου έδωσε μια ιστορία για τα γεγονότα που μεταδίδουν πώς οι Έλληνες και οι Τούρκοι είχαν ζήσει δίπλα-δίπλα πριν από την έλευση του εθνικισμού. Ένας άλλος συγγραφέας, ο Κοσμάς Πολίτης, έδωσε το ίδιο μήνυμα στο βιβλίο του για μια φτωχή γειτονιά στη Σμύρνη, *στου Χατζηφράγκου*, που ήταν ο τίτλος του βιβλίου του που εμφανίστηκε επίσης το 1962¹⁵¹.

Το κλίμα άλλαζε. Δόθηκε αυξανόμενη προσοχή στην καταγραφή των γεγονότων της Μικρασιατικής Καταστροφής και των πολιτικών τους πτυχών. Η Τουρκία παρέμεινε σύμμαχος του NATO, αλλά η επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων στο νησί της Κύπρου νομιμοποίησε μια πολιτικά προσανατολισμένη και εθνικιστική ανάμνηση της καταστροφής. Η δεκαετία του 1970 είχε αποδειχθεί ότι ήταν μια ήσυχη δεκαετία με λίγα λόγια για δημόσιους εορτασμούς ή εκδόσεις, εκτός από το επανέκδοση λίγων μόνο βιβλίων σχετικά με την καταστροφή¹⁵².

Αυτό οφείλεται πιθανώς στο γεγονός ότι η πνευματική ζωή της ελληνικής κοινωνίας διακυβεύτηκε από τον κανόνα της δικτατορίας των συνταγματάρχων μέχρι το 1974, και παρά το εθνικιστικό κλίμα, οι συγγραφείς μπορεί να ήταν απρόθυμοι να δοκιμάσουν τη λογοκρισία που υπήρχε¹⁵³. Αμέσως μετά την κατάρρευση της χούντας, η Κυπριακή κρίση ενίσχυσε σίγουρα το εθνικιστικό συναίσθημα στην Ελλάδα, αλλά αυτό επισκιάστηκε προς το παρόν με την επιστροφή της δεξιάς έναντι της αριστεράς

¹⁵⁰ Α. Μασσαβέτας, *Μικρά Ασία: το παλίμνηστο της μνήμης*, Αθήνα 2015, σ. 202-204.

¹⁵¹ Ε. Σταυροπούλου, «Μνήμη πατρίδας: Διδώ Σωτηρίου, Ματωμένα χώματα· Κοσμάς Πολίτης, Στου Χατζηφράγκου», στο: *Αντί*, τχ. 889 (2007), σ. 48-55.

¹⁵² Α. Λιάκος, *ό. π.*, σ. 170.

¹⁵³ Χ. Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της κατοχής και της αντίστασης*, Αθήνα 1988, σ. 27-30.

πόλωσης, αυτή τη φορά με τη μορφή της συνεχιζόμενης σύγκρουσης μεταξύ του συντηρητικού κόμματος της «Νέας Δημοκρατίας», με ηγέτη τον «Κωνσταντίνο Καραμανλή», και το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ), με ηγέτη τον «Ανδρέα Παπανδρέου». Όταν το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές του 1981, η στάση του απέναντι στην Τουρκία άνοιξε το δρόμο για την αύξηση του ενδιαφέροντος για τη Μικρά Ασία, την έννοια και τις επιπτώσεις του στις ελληνοτουρκικές σχέσεις¹⁵⁴. Η στάση της εξωτερικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ έσπασε με το παρελθόν και μπορεί να συνοψιστεί ως πεποίθηση ότι «η απειλή που αντιμετωπίζει η Ελλάδα ήταν από Ανατολή και όχι από τον Βορρά και ότι οι στόχοι της Τουρκίας ήταν επεκτατικοί και ότι η Τουρκία αποτελούσε απειλή για τον ελληνισμό γενικότερα. Ωστόσο, επειδή αυτή ήταν ακόμα η εποχή του Ψυχρού Πολέμου, και η Ελλάδα είχε στενή διπλωματική και στρατιωτική σχέση με τις Ηνωμένες Πολιτείες και το ΝΑΤΟ, στις οποίες ήταν μέλος η Τουρκία, καθώς ξεδιπλώθηκε η δεκαετία, θα υπήρχε όλο και λιγότερο αντι-τουρκική ρητορική από την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ¹⁵⁵.

---

¹⁵⁴ Λ. Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στατοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Αθήνα 1992, σ. 67-69.

¹⁵⁵ Α. Λιάκος, *ό. π.*, σ. 170.

Δ' Κεφάλαιο

Η έννοια της ταυτότητας και η ταυτότητα των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής

Η «ξεριζωτική» εμπειρία των Ελλήνων της Μικράς Ασίας αξίζει ιδιαίτερη προσοχή, καθώς παρέχει μια μοναδική, μακροπρόθεσμη μελέτη περίπτωσης ενσωμάτωσης και εγκαθίδρυσης τόσο σε αγροτικές όσο και σε περιοχές της πρωτεύουσας. Η μελέτη της συλλογικής δράσης σε τέτοιες περιοχές δύναται να παρέχει πληροφορίες σχετικά με ορισμένες μεθόδους με τις οποίες οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν προβλήματα διαβίωσης, με υλικές στερήσεις, με κοινωνικές και προσωπικές διαταραχές και με το ζήτημα της ταυτότητας.

Ο Hirschon εξηγεί ότι «οι ελληνικοί πληθυσμοί που έφυγαν από την πατρίδα τους και οι απόγονοί τους οικοδόμησαν μια ταυτότητα προσφύγων η οποία μεταχειρίστηκε ως τακτική για την αντιμετώπιση του τραύματος του αναγκαστικού εκτοπισμού. Οι αναμνήσεις τους για τη χαμένη πατρίδα τους στην Μικρά Ασία έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην καθιέρωση του ξεχωριστού καθεστώτος τους ως πρόσφυγας εντός ενός πληθυσμού με την ίδια γλώσσα και θρησκεία»¹⁵⁶.

«Όλα τα ταξίδια μεταξύ χρόνων, καταστάσεων και τόπων απαιτούν ερμηνεία για να δημιουργήσουν μια ουσιαστική εμπειρία. Οι αναμνήσεις βοήθησαν στη μετάφραση του ταξιδιού των προσφύγων και στη διαμόρφωση της φανταστικής κοινότητας των Μικρασιατών (Ελληνες από τη Μικρά Ασία). Ο αντίκτυπος της μνήμης βοήθησε τους πρόσφυγες στην κοινωνική κατασκευή μιας κοινής δημόσιας και ιδιωτικής ταυτότητας»¹⁵⁷.

«Το χάσιμο της πατρίδας τους μπορεί να είχε οδηγήσει σε αλλοίωση ταυτότητας, αλλά αντ' αυτού αυτοί οι πρόσφυγες μετασχημάτισαν την τραυματική εμπειρία της μετανάστευσης για να προδώσουν βαθιά συναισθηματική ιδιότητα στην ταυτότητά τους. Με εφόδιο τη μνήμη, αυτός ο ξεριζωμένος πληθυσμός οικοδόμησε μια φανταστική μικρασιάτικη κοινότητα που συνδέεται με τις θύμησης και τα ενισχυμένα μέρη της πατρίδας τους - τον χαμένο παράδεισο της Μικράς Ασίας¹⁵⁸. Μόλις αναπαραχθούν στην τέχνη και τα χειροποίητα αντικείμενα, τα αναμνηστικά μέρη και

¹⁵⁶ R. Hirschon., *όπ.*, σ. 21.

¹⁵⁷ Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σ. 25 και 149.

¹⁵⁸ Χ. Εξερχόγλου & Α. Λιάκος, *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011, σ. 56-59.

η φανταστική κοινότητα θα μπορούσαν να μοντελοποιηθούν, να προσαρμοστούν και να μεταμορφωθούν για να δώσουν νόημα στην κοινωνική ζωή στη νέα τοποθεσία, την Ελλάδα. Η ανάδειξη της Μικράς Ασίας δίνει έμφαση στη σημασία των πραγματικών και ιδανικών αναμνήσεων στο να διεκδικήσει μια πατρίδα και στη δημιουργία μιας κοινωνικής ταυτότητας ως λαού»¹⁵⁹.

«Οι αναμνήσεις που μεταβιβάστηκαν μέσω οικογενειών των μεγάλων κτημάτων και της άνετης ζωής έχουν χρησιμοποιηθεί για να επισημάνουν την ανισότητα μεταξύ του παρελθόντος πλούτου τους στην Μικρά Ασία και της στέρησης που υπέφεραν ως φτωχά θύματα «εθνοκάθαρσης». Πολλοί πρόσφυγες της Μικράς Ασίας διέφυγαν από την πατρίδα τους μόνο με αναμνήσεις από την προηγούμενη ζωή τους. Αναφορές, όπως οι πυρκαγιές της Σμύρνης και οι υπερπλήρεις, φτωχές συνθήκες στα προσφυγικά πλοία και σε στρατόπεδα στην Ελλάδα, ανάγκασαν τη διεθνή κοινότητα να κινητοποιήσει τη βοήθεια¹⁶⁰.

Προς το παρόν, η ανάμνηση ενισχύεται από οπτικές παραστάσεις όπως εκθέσεις σε μουσεία, εικόνες από τη Μικρά Ασία σε εκκλησίες, συλλογές φωτογραφιών σε βιβλία και εκθέσεις ταινιών και φωτογραφιών σε αίθουσες πόλεων σε περιοχές που έχουν εγκατασταθεί από πρόσφυγες. Αυτές οι οπτικές εικόνες συνεχίζουν να διαδίδουν τις αναμνήσεις που χρησιμοποιούνται στην κατασκευή μιας ξεχωριστής ταυτότητας προσφύγων¹⁶¹.

Η εμπειρία των προσφύγων και η οικοδόμηση της ταυτότητας από τους Έλληνες της Μικράς Ασίας αξίζουν ιδιαίτερης προσοχής. Το 1920 εκδιώχθηκαν βίαια από την πατρίδα τους, αλλά έχουν επιβιώσει ως κοινότητα σε μεγαλύτερο πληθυσμό με την ίδια γλώσσα και θρησκεία. Είναι δυνατόν να παρακολουθήσουμε την κοινωνική παραγωγή της ταυτότητας των Μικρασιατών μέσω τεσσάρων γενεών¹⁶².

Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας ήταν μόνο μια ομάδα προσφύγων στα Βαλκάνια το πρώτο τέταρτο του εικοστού αιώνα. Πράγματι, από τότε που η Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε να παρακμάζει τον 18ο αιώνα, και ειδικά στη διάρκεια της εδαφικής της κατάρρευσης τον 19ο και τον 20ο αιώνα, πολλές ομάδες

¹⁵⁹ Θ. Βερέμης, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια: από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006, σ. 441.

¹⁶⁰ M. Mazower, *ό.π.*, σ. 87-89.

¹⁶¹ E. Παπαταξιάρχης, *ό.π.*, σ. 40-42.

¹⁶² K. Travlos, *ό.π.*, σ. 236.

προσφύγων, τόσο Μουσουλμάνοι όσο και Χριστιανοί, έφυγαν για να ξεφύγουν από την καταστολή που συνόδευσε τη μετατόπιση από τα εδάφη¹⁶³.

Κάτω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία οι διάφορες γλωσσικές, εθνοτικές και θρησκευτικές ομάδες είχαν ζήσει ανάμεικτα, συχνά με τη δική τους κοινοτική διοικητική δικαιοδοσία στα μιλέτ, υπό τον έλεγχο της κεντρικής Οθωμανικής κυβέρνησης. Κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, τα εθνικά κινήματα χώρισαν σταδιακά την παλιά Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το ελληνικό εθνικό κίνημα ήταν το πρώτο, το 1832, που πέτυχε πλήρη ανεξαρτησία. Το εθνικό κίνημα ανεξαρτησίας στην Ελλάδα προκάλεσε μεγάλη εκρίζωση των τοπικών πληθυσμών. Ένα διάσημο περιστατικό που κινητοποίησε τη Δυτική Ευρώπη για την ελληνική κυριαρχία έλαβε χώρα στο ανατολικό Αιγαίο στο νησί της Χίου. Σε αντίποινα για την εξέγερση από ντόπιους νησιώτες, πιθανώς λόγω ενθάρρυνσης από Έλληνες επαναστάτες ταραχές από το γειτονικό νησί της Σάμου, οι Οθωμανοί κατέστρεψαν αυτό το προηγούμενος προνομιακό νησί. Σφαγιάζουν 20.000 άτομα, κυρίως άνδρες, και υποδούλωσαν άλλους 40.000, κυρίως γυναίκες και παιδιά. Μερικές χιλιάδες Χιώτες διέφυγαν και ίδρυσαν προσφυγικές κοινότητες στο Λονδίνο, την Τεργέστη και τη Μασσαλία¹⁶⁴.

Στις αρχές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, στην ηπειρωτική Ευρώπη μόνη η ανατολική Θράκη ήταν ακόμη οθωμανική. Οι Ρωσικές και Αυστρο-Ουγγρικές Αυτοκρατορίες είχαν αυξήσει τα εδάφη τους εις βάρος των Οθωμανών. Πάνω από αρκετούς αιώνες πριν από αυτό, απαντώντας σε συγκρούσεις και αλλαγές στα σύνορα, οι πρόσφυγες είχαν μετακινηθεί στα Βαλκάνια. Το 1690, για παράδειγμα, ο Σέρβος Πατριάρχης οδήγησε δεκάδες χιλιάδες Ορθόδοξους χριστιανούς βόρεια στην αυστριακή περιοχή, ενώ σχεδόν δύο αιώνες αργότερα, μια ρωσική επίθεση και η δημιουργία ενός βουλγαρικού κράτους έστειλαν μουσουλμάνους να ρέουν νότια και δυτικά στην Μικρά Ασία και τη Μακεδονία. Τέτοιες διαταραγμένες μεταναστεύσεις, που υποκινούνται από τον φόβο, εμφανίστηκαν ξανά με τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και τις βαλκανικές συγκρούσεις την περίοδο 1912-1913¹⁶⁵.

Σύμφωνα με μια διεθνή επιτροπή που χρηματοδοτήθηκε από το Carnegie Endowment το 1914, όταν σταμάτησε ο πόλεμος των Βαλκανίων, η Ελλάδα είχε

¹⁶³ Γ. Γεωργής, Χ. Κυριακίδης & Χ. Χαράλαμπος, *Λωζάννη 1923: διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις*, Αθήνα 2007, σ. 180-184.

¹⁶⁴ G. Augustinos, *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Ohio 1992, σ. 15-17.

¹⁶⁵ Συλλογικό, *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα 1997, σ. 27-34.

πληθυσμό 2,6 εκατομμυρίων και 157.000 πρόσφυγες. Δημιουργώντας ακόμη περισσότερους πρόσφυγες, η Οθωμανική Αυτοκρατορία πίεσε την Ελλάδα να διαπραγματευτεί μια συνθήκη. Απελάθηκαν 150.000 Έλληνες από την ακτή του Αιγαίου της δυτικής Μικράς Ασίας και βάδισαν 50.000 ακόμη στο εσωτερικό. Αυτοί οι πρόσφυγες περιελάμβαναν ανθρώπους που δεν είχαν ενοχληθεί από τη μάχη του Βαλκανικού Πολέμου. Η συνθήκη που επιβάλλει την εκρίζωση ειρηνικών πληθυσμών έδειξε σαφώς ότι ο στόχος ήταν η εξάλειψη των μειονοτικών ομάδων¹⁶⁶.

Η μεταφορά πληθυσμών σταμάτησε το 1914, αλλά οι πρόσφυγες συνέχισαν να περιπλανιούνται στην περιοχή των Βαλκανίων καθώς τα νέα κράτη προσπάθησαν να επιτύχουν εθνική συνοχή, να απαλλαγούν από τις μειονότητες και να προσθέσουν έδαφος. Αυτή η διαδικασία επανεξετάστηκε στην πολυπολιτισμική Γιουγκοσλαβία τη δεκαετία του 1990, καθώς ορισμένα από τα πρόσφατα κυρίαρχα συστατικά μέρη της ασχολήθηκαν με την «εθνοκάθαρση» και προσπάθησαν να δημιουργήσουν τα μεγαλύτερα δυνατά εθνικά σύνορα. Η ανάπτυξη του σύγχρονου έθνους-κράτους οδήγησε στην απέλαση ομάδων που δεν ταιριάζουν στον ορισμό των «υπηκόων»¹⁶⁷.

Οι έννοιες της Μεγάλης Ιδέας των Ελλήνων και του σύγχρονου τουρκικού κράτους του Ατατούρκ, καθώς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο εθνικισμός, προκάλεσαν επιπλέον εκτοπισμό πληθυσμού μεγάλης κλίμακας. Η Μεγάλη Ιδέα ήταν το όνειρο της αποκατάστασης ενός Ελληνικού Βασιλείου που θα περιλάμβανε όλη την επικράτεια που προηγουμένως ήταν μέρος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι Έλληνες είδαν ως αναπόφευκτη την ανάκαμψη της πρωτεύουσας του Βυζαντίου και της μητρόπολης της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, της Κωνσταντινούπολης, όπου ζούσαν ακόμα πολλοί μορφωμένοι, πλούσιοι και ισχυροί Έλληνες. Αυτή η εθνικιστική επιθυμία να επεκταθεί η ελληνική επικράτεια ώστε να συμπεριλάβει όλους τους Έλληνες, συμπεριλαμβανομένων των εκατομμυρίων που ζουν στη Μικρά Ασία, έφερε την Ελλάδα σε άμεση σύγκρουση με την Τουρκία¹⁶⁸.

Τουρκικές παρενοχλήσεις σε εθνικά ελληνικά χωριά και πόλεις της «Μικράς Ασίας» κατά Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και η στρατολόγηση ικανών εθνοτικών Ελλήνων ανδρών σε τουρκικά τάγματα εργασίας αύξησε τις ελληνικές επιθυμίες να ενώσει τις εθνικά ελληνικές περιοχές εντός της Τουρκίας με την ηπειρωτική Ελλάδα. Τόσο έντονα

¹⁶⁶ M. Marrus, *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford 1985, σ. 48.

¹⁶⁷ Θ. Βερέμης, *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων: 1453-1998*, Αθήνα 1998, σ. 85-87.

¹⁶⁸ P. Kitromilides & A. Alexandris, «Ethnic survival, nationalism and forced migration», στο: *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τχ. 6(1986), σ. 350-351.

επιθυμητό, η Ένωση είχε επιτευχθεί πρόσφατα με πολλά νησιά του ανατολικού Αιγαίου, συμπεριλαμβανομένης της Χίου το 1912¹⁶⁹.

Με την υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων, η Ελλάδα εισέβαλε στο λιμάνι της Μικράς Ασίας της Σμύρνης, που ονομάζεται Σμύρνη από τους Τούρκους, το 1919 σε μια προσπάθεια να προσαρτήσει τα μέρη της Τουρκίας που ήταν ουσιαστικά εθνικά ελληνικά. Οι ελληνικές δυνάμεις τα πήγαν καλά στην αρχή, προχωρώντας σε απόσταση σαράντα μιλίων από την Άγκυρα. Ωστόσο, η ξένη στήριξη στέγνωσε και οι Έλληνες της ηπειρωτικής χώρας, κουρασμένοι από δεκαετίες πολέμου, ψήφισαν την φιλοπολεμική κυβέρνηση. Το 1921 οι τουρκικές δυνάμεις υπό τον Ατατούρκ κατάφεραν τελικά να σταματήσουν τον ελληνικό στρατό και το 1922 οι Έλληνες βρισκόταν σε καταφύγιο πανικού. Τον Σεπτέμβριο, οι τουρκικοί στρατοί μπήκαν στη Σμύρνη αναζητώντας εκδίκηση. Εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες πρόσφυγες είχαν συγκεντρωθεί εκεί, ελπίζοντας για μεταφορά από την Τουρκία. Δεκάδες χιλιάδες διέφυγαν, αλλά δεκάδες χιλιάδες άλλοι σκοτώθηκαν ή συνελήφθησαν¹⁷⁰.

Ο Χένρι Μόργκενταου, πρόεδρος της Επιτροπής Διακανονισμού Ελληνικών Προσφύγων του Συνδέσμου Εθνών, υπολόγισε ότι 750.000 πρόσφυγες διέφυγαν από τη Σμύρνη κατά τη διάρκεια της «καταστροφής». Πολλοί από αυτούς τους εκτοπισμένους έπλευσαν σε κοντινά νησιά του Αιγαίου με μικρά καΐκια και εκατοντάδες χιλιάδες μεταφέρθηκαν στην Αθήνα, όπου ο Μόργκενταου είδε την άφιξή τους¹⁷¹.

Οι συνθήκες διαβίωσης αυτών των ανθρώπων κατά την άφιξή τους στην Ελλάδα ήταν τραγικές. Είχαν συγκεντρωθεί σε κάθε είδος σκάφος που θα μπορούσε να επιπλέει, γεμάτο τόσο πυκνά στο πλοίο που σε πολλές περιπτώσεις είχαν μόνο χώρο για να σταθούν στο κατάστρωμα. Εκτέθηκαν εναλλάξ στον φλογερό ήλιο και την κρύα βροχή της μεταβλητής Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου. Σε πολλές άλλες περιπτώσεις δεν υπήρχε ούτε φαγητό για φαγητό ούτε νερό για να πει κανείς, και σε πολλές περιπτώσεις τα πλοία ήταν για αρκετές μέρες στη θάλασσα πριν μπορέσουν να μεταφέρουν το ανθρώπινο φορτίο τους. Τύφος και ευλογιά σάρωσαν τα πλοία. Οι ψείρες προσβάλλουν όλους. Τα μωρά γεννήθηκαν επί του σκάφους. Κάποιοι πήδησαν στη θάλασσα για να τερματίσουν τις δυστυχίες τους στη θάλασσα. Εκείνοι που επέζησαν προσγειώθηκαν

¹⁶⁹ Ε. Ρούκουνας, *Εξωτερική πολιτική 1914-1923*, Αθήνα 1978, σ. 366.

¹⁷⁰ Γ. Μαυρογορδάτος, *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια. Η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα 2021, σ. 78-80.

¹⁷¹ D. Kamouzis, *Greeks in Turkey. Elite Nationalism and Minority Politics in Late Ottoman and Early Republican Istanbul*, UK 2020, σ. 111-114.

χωρίς καταφύγιο στην ανοιχτή παραλία, φορτωμένοι με βρωμιά, πλήττονται από πυρετό, χωρίς κουβέρτες ή ακόμη και ζεστά ρούχα, χωρίς φαγητό και χωρίς χρήματα. Εκτός από αυτές τις φρικτές καταστάσεις, οι πρόσφυγες υπέμειναν με κάθε μορφή θλίψης- την απώλεια συζύγων από συζύγους, την απώλεια συζύγων από συζύγους, την απώλεια παιδιών από θάνατο ή αδέσποτο, όλους τους τρόπους ασθένειας¹⁷².

Η εγκατάλειψη του πλούτου τους, που απαιτείται λόγω της βιαστικής αποχώρησης, εξασθένησε τους πρόσφυγες και εξασθένησε σοβαρά την ικανότητά τους να ξεπεράσουν τις δυσκολίες, καθώς και μακροπρόθεσμα επιβλαβείς επιπτώσεις στην οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση. Η αναταραχή της εκκένωσης οδήγησε σε σκόπιμη κακομεταχείριση των προσφύγων από κάποιους άλλους Έλληνες. Έλληνες ναύτες στα πλοία των προσφύγων χρεώθηκαν για προμήθειες ανακούφισης και πολλοί άνθρωποι δεν μπόρεσαν να πληρώσουν για προμήθειες. Αυτή η πρακτική αύξησε τη θνησιμότητα στα πλοία. Η έκθεση της Ύπατης Επιτροπής για τους Πρόσφυγες του Συνδέσμου Εθνών εκφράζει τη λύπη της για τις συνθήκες φτώχειας των προσφύγων από τις παράκτιες περιοχές της Μικράς Ασίας¹⁷³.

Μετά την αναγκαστική έξοδο, πολλοί πρόσφυγες αναμενόταν να τους επέτρεπαν να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Ωστόσο, η Συνθήκη της Λοζάνης του 1923, η ανταλλαγή πληθυσμού μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, έθεσε τέρμα στις ελπίδες τους να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Η προσδοκία οικονομικής αποζημίωσης για ακίνητα που εγκαταλείφθηκαν στην Μικρά Ασία ήταν επίσης μάταιη. Κάποιοι, όπως ο Έλληνας πολιτικός ιστορικός ΑΑ Πάλλης, θεώρησαν ότι η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμού ήταν επωφελής: Έτσι, η ανταλλαγή πληθυσμών, με την ομαδοποίηση των διαφόρων συνόρων των κρατών στα οποία ανήκαν φυλετικά, έχει αναμφίβολα συμβάλει σε μικρό βαθμό, στο τελική εξάλειψη (πλάγια ορυχεία) αυτού που υπήρξε, από καιρό η κύρια αιτία τριβής και σύγκρουσης στα Βαλκάνια¹⁷⁴.

Επιθυμητή από την τουρκική κυβέρνηση να αποτρέψει περαιτέρω προβλήματα από τυχόν μειονότητες, η εκκαθάριση της Μικράς Ασίας από εθνοτικές ομάδες, συμπεριλαμβανομένων των Ορθόδοξων Ελλήνων, είχε ως αποτέλεσμα περισσότερους από ένα εκατομμύριο Έλληνες πρόσφυγες της Μικράς Ασίας να

¹⁷² J. McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia at the End of the Empire*, New York 1983, σ. 55-57.

¹⁷³ Λ. Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας 1830-1947. Απόπειρα πατριδογνωσίας*, Αθήνα 2000, σ. 473.

¹⁷⁴ Σ. Μουρατίδης, *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα 1922-1932*, Αθήνα 2005, σ. 16-18.

εισρεύσουν στην Ελλάδα το 1922 και το 1923¹⁷⁵. Η Συνθήκη της Λωζάνης, η οποία τελείωσε τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1919-1922, έθεσε τις προϋποθέσεις για ανταλλαγή πληθυσμών και αποζημίωση για απώλεια περιουσίας. Αυτή η συνθήκη, η οποία επικυρώθηκε και πραγματοποιήθηκε από την Ένωση Εθνών, ήταν η πρώτη του είδους της: διεθνής διαπραγμάτευση και κύρωση υποχρεωτικής ανταλλαγής μειονοτήτων. Και οι δύο πλευρές χρησιμοποίησαν τη Συνθήκη της Λωζάνης για να απαλλαγούν από ανεπιθύμητες μειονότητες. Η Τουρκία προσπάθησε να εκδιώξει όλα τα μη μουσουλμανικά στοιχεία, ενώ η Ελλάδα χρησιμοποίησε τη Συνθήκη για τον εξελληνισμό της Ηπείρου εκδιώκοντας Αλβανούς, Μακεδονία εκδιώκοντας Βούλγαρους και Θεσσαλονίκη εκδιώκοντας Λατίνους ομιλητές. Σε ορισμένους Έλληνες της Μικράς Ασίας πρόσφυγες δόθηκαν περιουσιακά στοιχεία που εγκαταλείφθηκαν από τις ομάδες που εκδιώχθηκαν από την Ελλάδα, αλλά γενικά η αποζημίωση δεν ήταν επαρκής για την πρόληψη της ευρείας φτώχειας¹⁷⁶.

Η εμπειρία του να είσαι πρόσφυγας ήταν καταστροφική για τους εμπλεκόμενους. Οι ανατολικοί πρόσφυγες ήταν ως επί το πλείστον γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένοι, καθώς άνδρες ηλικίας 18 έως 45 ετών είχαν αναγκαστεί σε τάγματα εργασίας, βάδισαν στο εσωτερικό της Τουρκίας και εργάστηκαν για την ανοικοδόμηση πόλεων και εργοστασίων που καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Οι πρόσφυγες είχαν λίγους πόρους και λίγη οικονομική ευκαιρία. Εξαντλημένος από χρόνια πολέμου, η Ελλάδα είχε πληθυσμό μόλις πάνω από 5 εκατομμύρια εκείνη την εποχή. η δυσκολία απορρόφησης περίπου 1,2 εκατομμυρίων Ελλήνων της Ανατολής, ενώ εκδιώκοντας 356.000 Τούρκοι κατέκλυσαν τους οικονομικούς πόρους της χώρας. Η ελονοσία, ο τυφοειδής και η δυσεντερία ήταν επιδημία μεταξύ των προσφύγων¹⁷⁷. Σύμφωνα με μια πηγή της Κοινωνίας των Εθνών, τα ποσοστά θνησιμότητας μεταξύ των νέων αφίξεων αυξήθηκαν σε ένα σημείο στο 45 τοις εκατό¹⁷⁸.

Σήμερα, πολλοί από τους επιζώντες της πτήσης από τη Δυτική Μικρά Ασία εξακολουθούν να ζουν στο νησί της Χίου στο Ανατολικό Αιγαίο, όπου έχω κάνει έρευνα από το 1989. Τα γεγονότα της «Ελληνικής Καταστροφής» - και ιδίως του 1922 όταν ο τουρκικός στρατός εισέβαλε Η Σμύρνη, σκότωσε μεγάλο αριθμό ανθρώπων, έβαλε την πόλη στη φωτιά και την κατέστρεψε - είναι οι καθοριστικές στιγμές της ζωής

¹⁷⁵ Σ. Μουρατίδης, *ό. π.*, σ. 61-62.

¹⁷⁶ Σ. Μουρατίδης, *ό. π.*, σ. 78.

¹⁷⁷ Ε. Παπαταξιάρχης, *ό. π.*, σ. 59.

¹⁷⁸ M. Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, London 1973, σ. 77-79.

τους και οι αναμνήσεις τους παραμένουν ζωντανές και συναρπαστικές. Χιλιάδες κατάφεραν να ξεφύγουν με βάρκες και πολλοί κατέληξαν στη Χίο, το πλησιέστερο μεγάλο ελληνικό νησί¹⁷⁹.

Παρόλο που ζουν στην Ελλάδα για περισσότερο από ένα τέταρτο του αιώνα, αυτοί οι άνθρωποι αισθάνονται ότι, ως Μικρασιάτες, είναι διαφορετικοί. Έχουν δημιουργήσει μια διαρκή ταυτότητα με βάση τη μνήμη της προέλευσής τους. Οι πρόσφυγες όταν έφυγαν από την Μικρά Ασία ήταν σαν τα φύλλα από τα δέντρα όταν ο άνεμος τα πήρε μακριά και τα φυσούσε δεξιά και αριστερά χωρίς να γνωρίζουν πού πηγαίνουν. Οι πρόσφυγες δεν ήταν πλέον προσκολλημένοι στη γη τους, και μόνο με την παραγωγή μιας ομαδικής ταυτότητας μπορούσαν να αισθανθούν γειωμένοι¹⁸⁰.

Μια πολύπλοκη σειρά παραγόντων βοήθησε στη δημιουργία της ξεχωριστής ταυτότητας των Μικρασιατών. Μοιραζόμενες ιστορίες για σκληρές αποδράσεις με βάρκα από τη Σμύρνη ή άλλες παράκτιες περιοχές έχουν δημιουργήσει μια αίσθηση οικογενειακής επιβίωσης ενάντια σε μεγάλες πιθανότητες. Η σχετική υλική και οικονομική στέρηση, σε αντίθεση με τις αναμνήσεις του πρώην πλούτου και των μεγάλων κτημάτων στην Μικρά Ασία, τους έκανε να θέλουν να διατηρήσουν το παρελθόν ζωντανό. Οι οικογένειες προσφύγων βλέπουν τον εαυτό τους ως πιο πολιτισμένο, πιο ήπιο και «πιο ευγενικό». Έφεραν μαζί τους τις πεποιθήσεις τους για την ανωτερότητα των παραδόσεών τους και αυτή η πεποίθηση τους έδωσε ανθεκτικότητα. Πρόσφυγες προτίμησαν να παντρευτούν άλλους πρόσφυγες¹⁸¹. Οι Μικρασιάτες παντρεύονται τους Μικρασιάτες, έτσι ώστε οι άνθρωποι της Σμύρνης να διατηρούν τα έθιμα που είχαν εκεί. Αυτή η επιθυμία να διατηρηθούν τα έθιμα της Μικράς Ασίας αντικατοπτρίζει τους δύο κλάδους των Ελλήνων που δημιουργήθηκαν κατά την εποχή του Ελληνικού Κινήματος Ανεξαρτησίας του 1822-1833¹⁸².

Οι Έλληνες που έγιναν ανεξάρτητοι από την Οθωμανική Αυτοκρατορία κοίταξαν τη Δυτική Ευρώπη για το πλαίσιο αναφοράς τους και το κλασικό παρελθόν για έμπνευση. Αλλά οι Έλληνες που παρέμειναν μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κοίταξαν το Βυζάντιο για τη γείωση τους. Η Κωνσταντινούπολη αντιπροσώπευε το κέντρο του κοινωνικού και θρησκευτικού κόσμου τους. Πολλοί Έλληνες είχαν επιρροή, πλούσιοι και ισχυροί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τόσο

¹⁷⁹ Κ. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 96.

¹⁸⁰ Θ. Βερέμης, *ό. π.*, σ. 102.

¹⁸¹ Γ. Δάφνης, *ό. π.*, σ. 41.

¹⁸² M. Houspian, *The Smyrna Affair*, New York 1966, σ. 90-92.

οι πλούσιοι όσο και οι φτωχοί πίστευαν στην πολιτιστική τους υπεροχή. Στην Τουρκία, αυτή η πίστη στη διάκρισή τους ως ομάδας ενισχύθηκε από τη διατήρηση των παραδόσεων του χριστιανισμού, τονίζοντας έτσι τον χωριστό τους. Ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός τους έδωσε την πρωταρχική τους ταυτότητα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Είχαν ένα βαθμό αυτοδιοίκησης που τους παραχωρήθηκε από την Υψηλή Πύλη και είχαν ζήσει σε σχετική αρμονία για πάνω από 400 χρόνια με τους Τούρκους, καθώς και με τους Αρμένιους και άλλες μειονότητες. Μερικοί Έλληνες της Ανατολής είχαν απομακρυνθεί από τα σπίτια τους όταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία προσχώρησε στη Γερμανία στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά κατάφεραν να επιστρέψουν στο τέλος του πολέμου¹⁸³.

Η ακτή του Ιονίου, από την οποία προέρχονται οι περισσότεροι πρόσφυγες στη Χίο, ήταν πλούσια από τη γεωργία - σύκα, σταφύλια και καπνό - και από το εμπόριο. Πόλεις όπως η Σμύρνη και η Κωνσταντινούπολη ήταν σημαντικά κοσμοπολίτικα κέντρα. Η Σμύρνη ήταν το πρωτεύον λιμάνι της ανατολικής Μεσογείου. Μόλις οι πρόσφυγες ανέκαμψαν από την πιο απελπιστική τους κατάσταση, απογοητεύτηκαν από την έλλειψη πολυπλοκότητας μικρών επαρχιακών πόλεων όπως η πόλη της Χίου, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη. Ποτέ πλούσια, η ηπειρωτική Ελλάδα δεν είχε εξαθλιωθεί από χρόνια πολέμου: τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913. 1ος Παγκόσμιος Πόλεμος, στον οποίο η Ελλάδα εισήλθε το 1917. και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1919-1922. Οι πρόσφυγες διατύπωσαν υποτιμητικές απόψεις για την έλλειψη πολυπλοκότητας των ντόπιων Ελλήνων και ένιωθαν ότι είναι πιο πολιτισμένοι. Οι πρόσφυγες θεωρούνταν οι διάδοχοι των πλούσιων παραδόσεων του Βυζαντίου¹⁸⁴.

Ως πρόσφυγες βρίσκονταν σε κατάσταση εξάρτησης, αλλά ως Μικρασιάτες ένιωθαν ότι είχαν μια ανώτερη πολιτιστική κληρονομιά από τη βυζαντινή κληρονομιά του τόπου καταγωγής τους. Τα χρόνια της περιθωριοποίησης, τόσο κοινωνικά όσο και πολιτικά, ενίσχυσαν την αίσθηση του χωρισμού τους. Διάφορες πτυχές της προσφυγικής ζωής χρησίμευσαν για να δώσουν σε αυτήν την ομάδα την αίσθηση του ανήκειν, της διατήρησης της ταυτότητας. Από αυτά, με τις ισχυρές βυζαντινές παραδόσεις της, η ελληνική Ορθόδοξη θρησκεία είναι ιδιαίτερα σημαντική για τους κατοίκους της Μικράς Ασίας¹⁸⁵. Με την έμφαση στα θαύματα, η Ελληνική Ορθοδοξία

¹⁸³ Γ. Δάφνης, *ό. π.*, σ. 63.

¹⁸⁴ G. Horton, *The Blight of Asia*, Indianapolis 1926, σ. 44-46.

¹⁸⁵ G. Augustinos, *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Ohio 1992, σ. 14.

είναι ένα ενοποιητικό σύστημα πεποιθήσεων για τους Μικρασιάτες στη Χίο. Για παράδειγμα, υπήρχε μια εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Χαράλαμπο στην πόλη Chezme στις ακτές της Μικράς Ασίας, ακριβώς απέναντι από τη Χίο. Οι πρόσφυγες συγκέντρωσαν χρήματα από τα κέρδη τους για να χτίσουν μια νέα εκκλησία για τον Άγιο Χαράλαμπο σε μια περιοχή προσφύγων στη Χίο¹⁸⁶.

Άλλες ιστορίες θαυμάτων περιλαμβάνουν ένα στο οποίο μια εικόνα της Παναγίας προστάτευε μερικά κορίτσια στη Σμύρνη που κρύβονταν κάτω από ένα κρεβάτι από το να βλέπουν Τούρκοι στρατιώτες. Αυτή η εικόνα βρίσκεται πλέον σε μια εκκλησία προσφύγων στη Χίο. Εκκλησίες στις προσφυγικές περιοχές της Χίου έχουν πολλά εικονίδια και λείψανα από πόλεις της Τουρκίας. Η πίστη στις θαυματουργές δυνάμεις τους ενίσχυσε το αίσθημα της συνέχειας με το παρελθόν και έδωσε στους πρόσφυγες την πεποίθηση ότι οι άγιοι ήταν και είναι ενεργοί στην επιβίωσή τους ως λαού¹⁸⁷.

Οι κοινές αναμνήσεις επέτρεψαν στους πρόσφυγες να ανακατασκευάσουν τη ζωή τους, αν όχι μόνο όπως ήταν, τουλάχιστον με συνέχεια. Οι κληρονόμοι της ελληνικής καταστροφής, ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός υπογραμμίζει τη σημασία της μνήμης. Κάθε μέρα έχει ένα όνομα Αγίου συνδεδεμένο για να τιμήσει τη μνήμη αυτού του αγίου. Τελετουργίες για να θυμόμαστε τους νεκρούς αφθονούν στην Ορθόδοξη παράδοση. Η μνήμη είναι δύναμη στην Ορθοδοξία και η παράδοση δίνει στο παρελθόν τη σημασία της. Μέσω τελετουργίας, η ελληνική θρησκεία συνδέει τους νεκρούς των προηγούμενων γενεών με τους ζωντανούς και τους αγέννητους. Η Ορθοδοξία δίνει έμφαση στο μυστήριο της αναγέννησης, της αθανασίας και της συνέχειας με το παρελθόν¹⁸⁸. Με πολύ λίγες εξαιρέσεις, όλοι οι Έλληνες είναι Ορθόδοξοι, αλλά η θρησκεία τους έχει ιδιαίτερη δύναμη για τους πρόσφυγες, καθώς η μνήμη δίνει στους Μικρασιάτες τα μέσα για να οικοδομήσουν την κοινωνική τους ταυτότητα¹⁸⁹.

Η διατήρηση της μνήμης βρίσκεται σε άλλα μέρη εκτός από την εκκλησία. Τα κοινοτικά κέντρα στις προσφυγικές περιοχές διαθέτουν μουσικά προγράμματα ρεμπέτικων, τη μουσική που αναπτύχθηκε από τις εμπειρίες των προσφύγων και προγράμματα με ταινίες και παλιές φωτογραφίες της Μικράς Ασίας. Επιπλέον, εθελοντικές ενώσεις, όπως το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, η Ποντιακή Εταιρεία

¹⁸⁶ A. Κιτρόεφ, *ό. π.*, σ. 28.

¹⁸⁷ X. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 22.

¹⁸⁸ M. Mazower, *ό. π.*, σ. 429.

¹⁸⁹ D. Pentzopoulos, *ό. π.*, σ. 33-34.

και η Ένωση Σμυρνιών, έχουν συσταθεί για να βοηθήσουν στη διατήρηση των αναμνήσεων¹⁹⁰.

Τα μουσεία ενισχύουν επίσης την κοινωνική παραγωγή της ταυτότητας των προσφύγων. Μια συνοικία προσφύγων στη Χίο δημιούργησε το δικό της μουσείο συλλέγοντας πολλά αναμνηστικά, φωτογραφίες και αντικείμενα από οικογένειες. Τα λείψανα περιλαμβάνουν αντικείμενα όπως φύλλα από ένα δέντρο σε έναν κήπο στην Μικρά Ασία. Πρόσφυγες είχαν πάρει τα φύλλα καθώς η οικογένεια εγκατέλειπε τον τουρκικό στρατό. Η αίσθηση της λαχτάρας για τη χαμένη πατρίδα είναι διαδεδομένη. Τα προγράμματα, τα μουσεία και οι εκκλησίες δίνουν νόημα στο ταξίδι τους ως πρόσφυγες, όπως και οι αγαπημένες οικογενειακές φωτογραφίες, οι οποίες δίνουν ουσιαστικά τις αναμνήσεις. Γενικά, τα άτομα χρησιμοποιούν οικογενειακές φωτογραφίες για να τεκμηριώσουν το οικογενειακό ιστορικό. Οι Μικρασιάτες χρησιμοποιούν οικογενειακές φωτογραφίες ως πολιτιστική τεκμηρίωση της μνήμης. Οι οπτικές εικόνες αποδεικνύουν την πραγματικότητα του παρελθόντος. Χρησιμοποιούνται ως απόδειξη της αλήθειας της ύπαρξης της οικογένειας σε άλλο μέρος, σε άλλη στιγμή. Φωτογραφίες του οικογενειακού σπιτιού στην Μικρά Ασία, στη Σμύρνη όπως ήταν πριν από το 1922, και οι πρόγονοι με τους πλέον ηλικιωμένους πρόσφυγες ως παιδιά, ομαδοποιήθηκαν σε ένα άνετο περιβάλλον, πατώνοντας το χρόνο και ενισχύοντας την εικόνα και τη μνήμη του χαμένου κόσμου¹⁹¹.

Η οπτική κληρονομιά της προσωπικής συλλογής μιας οικογένειας, μαζί με δημοσιευμένες ή εκθεμένες φωτογραφίες, επιτρέπει στα παιδιά και τα εγγόνια να εισέλθουν στο παρελθόν και να μοιραστούν τις εμπειρίες της ζωής εδώ και πολύ καιρό. Οι φωτογραφίες χρησιμοποιούνται ως καταλύτες για τη συνομιλία που μεταδίδει τις αναμνήσεις των παππούδων στις νεότερες γενιές. Η οπτική παρουσίαση επιτρέπει στους πρόσφυγες να προβάλλουν, να αφηγούνται και να ανακαλούν την πολιτιστική κληρονομιά της οικογένειας. Καθώς το ιστορικό της οικογένειας και της ομάδας επαναλαμβάνεται, διατηρείται και βελτιώνεται. Οι φωτογραφίες είναι ένα προσωπικό μήνυμα από το παρελθόν, παρέχοντας οπτική ενίσχυση του ισχυρισμού ότι λόγω της πολιτιστικής τους κληρονομιάς η οικογένειά τους είναι διαφορετική από άλλους Έλληνες». Το παρελθόν υπάρχει για πάντα, διατηρείται σε έντυπα, τα οποία μαρτυρούν την πραγματικότητα των αναμνήσεων της ζωής στην Μικρά Ασία, όπου οι παραδόσεις

¹⁹⁰ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα 1992, σ. 344.

¹⁹¹ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας: από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα (1909) ως την έκρηξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου (1940)*, Αθήνα 1998, σ. 227-230.

του Βυζαντίου παρέμειναν. Η οικοδόμηση της ταυτότητας των προσφύγων διατηρείται και τρέφεται από αναμνήσεις, οι οποίες αποτελούν ένα χρονικό της εθνοϊστορίας των Μικρασιατών. Η μνήμη ταυτίζεται με το παρελθόν και το παρελθόν εξηγείται μέσα από την παγιωμένη εμπειρία. Η επανάληψη της ατομικής και συλλογικής εμπειρίας ουσιαστικοποιεί το νόημά της. Μέσω της ερμηνείας της μνήμης, το παρελθόν επαληθεύεται και επικυρώνεται¹⁹².

---

¹⁹²N. Ψυρούκης, *ό.π.*, σ. 183.

Επίλογος

Με την καταστροφή της Μικράς Ασίας, το πολιτικό όραμα της Μεγάλης Ιδέας έληξε. Το ελληνικό όνειρο για την ίδρυση της Μεγάλης Ελλάδας που εμφανίστηκε για πρώτη φορά ως ιδεολογία το 1844, συμπεριλαμβανομένης της πλειονότητας του εδάφους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και ολόκληρου του ελληνικού πληθυσμού των τουρκικών επαρχιών, είχε καταστραφεί. Με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης και την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών διαμορφώθηκαν νέες συνθήκες για τη «χώρα», στην οποία η πολιτική επέκτασης και εξαγοράς δεν είχε περιθώριο υλοποίησης. Η καταστροφή στη Μικρά Ασία, ωστόσο, δεν σήμανε μόνο το τέλος μιας περιόδου, αλλά και την αρχή για μια νέα περίοδο. Η ενσωμάτωση εκατομμυρίων Ελλήνων με διαφορετικές ιδιοσυγκρασίες, νοοτροπίες και έθιμα από τους ντόπιους επέφερε μια αλλαγή στα δεδομένα του πληθυσμού. Μια αλλαγή που είχε καθοριστική επίδραση στην κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική δομή της χώρας.

Η Μικρασιατική Καταστροφή επέφερε ανεξίτηλο σημάδι, όπως ήταν φυσικό, στους πρόσφυγες και τους προκάλεσε μια μεγάλη ανασφάλεια για το τι μέλλει γενέσθαι. Η Μικρασιατική Καταστροφή δεν ήταν απλά μια πολεμική ήττα αλλά ο καταλύτης στην οριστική απομάκρυνση από το όνειρο της Μεγάλης Ελλάδας, που είχε παραμείνει ζωντανό για σχεδόν έναν αιώνα, ενώ ταυτόχρονα ωθούσε τους ανθρώπους στην ασυνείδητη απόρριψη αξιών και ιδανικών. Η Μικρασιατική Καταστροφή, δημιούργησε συναισθήματα απογοήτευσης και δυσαρέσκειας στους Έλληνες.

«Η μνήμη ενισχύει την κοινωνική παραγωγή μιας ομάδας με ξεχωριστή ταυτότητα. Όταν οι Μικρασιάτες διηγούνται την οικογενειακή ιστορία, η εμπειρία τους ενισχύει την αίσθηση της κοινότητας και της κοινής ιστορίας. Οι αναμνήσεις απεικονίζουν την αφήγηση της διασποράς - την κοινή ιστορία των προσφύγων. Η ιστορία που άφησαν οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας ακολουθεί τη βασική αφήγηση της διασποράς: αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους, τον χαμένο παράδεισο. Λαχταρούν για επανένωση, αλλά η επανένωση είναι αδύνατη». Σε αυτήν την πολιτική ταυτότητας, το παρελθόν που θυμούνται και ο χαμένος παράδεισος-πραγματικός ή φανταστικός- χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία κοινών και κοινότητας.

Η καταστροφική ελληνική ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο (1919–1922) και η επακόλουθη Συνθήκη της Λωζάνης μαζί αποτελούν σημαντικό σημείο καμπής στην ιστορία της Νεότερης Ελλάδας. Και αυτό συμβαίνει γιατί τα ιστορικά γεγονότα διέψευσαν το ελληνικό όνειρο και οδήγησαν στη μετεγκατάσταση 1,5 εκ. Ελλήνων

Χριστιανών από την περιοχή της Μ. Ασίας και την προσπάθεια ενταξής τους στην Ελλάδα. Παρά τη σημασία του, το τραύμα που υπέστη η έξοδος στους πρόσφυγες και στους μη πρόσφυγες δεν αντιμετωπίστηκε τότε ως θέμα από μόνο του. Αντίθετα, εντάχθηκε σε ανταγωνιστικές εθνικιστικές αφηγήσεις που σχετίζονται άμεσα με τις συνεχιζόμενες πολιτικές συγκρούσεις που πλήττουν την ενδοπολεμική Ελλάδα. Οι ενώσεις προσφύγων διαπραγματεύθηκαν τη μνήμη της Μικράς Ασίας με σκοπό την επίτευξη της ένταξης των προσφύγων στην επικρατούσα κοινωνία χωρίς να αντιμετωπίσουν ποτέ άμεσα το βάρος του ίδιου του τραύματος.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

Γιαννακόπουλος Γ., «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα», στο: *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τχ. 9 (1992), σ. 283-291.

Κουρτούμη Τ., «Το πλαίσιο των Ελληνοαμερικανικών κοινωνικών σχέσεων 1922-1924. Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα και ο ρόλος των Η.Π.Α.» στα: *Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Αθήνα, 1995, σ. 335-358.

Σταυροπούλου Ε., «Μνήμη πατρίδας: Διδώ Σωτηρίου, Ματωμένα χόματα· Κοσμάς Πολίτης, Στου Χατζηφράγκου», στο: *Αντί*, τχ. 889 (2007), σ. 48-55.

Τσιμουρής Γ., «Από χριστιανοί Ρωμιοί, Έλληνες: Κάποιες σκέψεις σχετικά με τον εθνικισμό και το μετασχηματισμό της ελληνικής ταυτότητας στη Μικρά Ασία», στο: *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τχ. 17(2011), σ. 277-297.

Kitromilides P. & Alexandris A., «Ethnic survival, nationalism and forced migration», στο: *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τχ. 6(1986), σ. 350-355.

B. Βιβλιογραφία

Αγριαντώνη Χ., «Έξαρση και κρίση: Η οικονομία της περιόδου 1909-1922», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα 2003, τ. 6, σ. 107-118.

Αθανασιάδης Τ., *Μικρά Ασία 1919-1922, 80 χρόνια πικρής μνήμης. Από την εποποιία στην καταστροφή*, Αθήνα 2002, τ. 2

Αμπατζοπούλου Φ., *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο*, Αθήνα 1998

Αναγνωστοπούλου Σ., *Μικρά Ασία, 19ος αι-1919, Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες, Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997

Ανδρίτσος Γ., *Η κατοχή και η αντίσταση στον ελληνικό κινηματογράφο: (1945-1966)*, Αθήνα 2004

Ανδριώτης Ν., «“Εμείς” και οι “άλλοι”: Πρόσφυγες και γηγενείς στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο: *Μετανάστευση, Ετερότητα και Θεσμοί υποδοχής στην Ελλάδα. Το στοίχημα της κοινωνικής ένταξης*, Αθήνα 2010, σ. 15-37.

Ανδριώτης Ν., «Οι Πρόσφυγες, η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 80-83.

Αποστολίδου Β., «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την Καγκελόπορτα στην Καταπάτηση», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία 1945-1995*, Αθήνα 1997, σ. 113-127.

Βακαλόπουλος Α. & Μαραβελάκης Μ., *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1993

Βακαλόπουλος Κ., *Οι ιστορικές μεταμορφώσεις του αποδήμου ελληνισμού: Η οδύσσεια του Ραιδεστηνού Δ. Καραντώνη: Από τον ξεριζωμό, την προσφυγιά, το μεσοπόλεμο, το αλβανικό, την αιχμαλωσία και το διχασμό στη Μεμβούρνη*, Αθήνα 2000

Βακαλόπουλος Κ., *Το νέο ελληνικό έθνος 1204-2000. Νέα ελληνική ιστορία από τη Φραγκοκρατία ως τις μέρες μας*, Αθήνα 2003

Βάρλας Μ., «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο: *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003, σ. 153-157.

Βεργέτη Μ., *Από τον Πόντο στην Ελλάδα, Διαδικασίες Διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη 1994

Βερέμης Θ., *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1997

Βερέμης Θ., *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων: 1453-1998*, Αθήνα 1998

- Βερέμης Θ., *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια: από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006
- Βλανκόπουλος Β., *Οδοιπορικό 146 χρόνων 1821-1967: συνθήκες-σταθμοί της ιστορίας*, Αθήνα 1998
- Βλαχόπουλος Σ. & Χατζηβασιλείου Ε., *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: 20ός αιώνας*, Αθήνα 2018
- Βοσκόπουλος Γ., *Ελληνική εξωτερική πολιτική από τον 20ο στον 21ο αιώνα*, Αθήνα 2005
- Βουρνάς Τ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας: από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα (1909) ως την έκρηξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου (1940)*, Αθήνα 1998
- Γεωργής Γ., Κυριακίδης Χ. & Χαραλάμπους Χ., *Λωζάννη 1923: διαχρονικές προσεγγίσεις και εκτιμήσεις*, Αθήνα 2007
- Γιαννακόπουλος Γ., «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες, η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 91-95.
- Γκιζελή Β., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1984
- Γούναρης Β., *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων: από το Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 2007
- Δάφνης Γ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. 2
- Δελβερούδη Ρ., «Από τη μιξοβάρβαρον στην καθαρεύουσα: Η διαμόρφωση ενός όρου», στο: *Θέρμη και φως: Αφιερωματικός τόμος στη μνήμη του Α.-Φ. Χριστίδη*, Θεσσαλονίκη 2008

Δήμου Α., *Entangled paths toward modernity: contextualising socialism and nationalism in the Balkans*, Βουδαπέστη 2009

Διβάνη Λ., *Ελλάδα και μειονότητες: το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα 1999

Διβάνη Λ., *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας 1830-1947. Απόπειρα πατριδογνωσίας*, Αθήνα 2000

Διβάνη Λ., *Η «ύπουλος θωπεία». Ελλάδα και ξένοι 1821-1940*, Αθήνα 2014

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Επίτομη ιστορία της εις Μικράν Ασίαν Εκστρατείας 1919-1922*, Αθήνα 1975

Ελεφαντής Α., *Η επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης. ΚΚΕ και Αστισμός το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1979

Εξερτζόγλου Χ. & Λιάκος Α., *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011

Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα: οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999

Ηλιού Φ., «Σχολικά εγχειρίδια και εθνικισμός. Η προσέγγιση του Δημήτρη Γληνού» στο: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Αθήνα 1993, σ. 274-275.

Ιντζεσίλογλου Ν., «Περί κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων: το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», στο: *Εμείς και οι Άλλοι: αναφορά σε τάσεις και σύμβολα*, Αθήνα 2000, σ. 177-202.

Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κ., *Ελληνικός αλτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868 – 1877*, Αθήνα 1988

Καλούδη Κ., *Η Μικρασιατική Καταστροφή στον Ελληνικό Κινηματογράφο*, Αθήνα-Ιωάννινα 2001

Καραδήμου-Γερόλυμπος Α., «Πόλεις και ύπαιθρος: Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Αθήνα 2002, τ. Β1, σ. 59-105.

Καρακασίδου Α., *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη (1870-1990)*, Αθήνα 2000

Καραπάνου Α., *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006

Κατσαπής Κ., «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο: *Πέρα από την Καταστροφή, Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003, σ. 104-106.

Κιτρόεφ Α., *Σμύρνη 1900-1922*, στο *Σμύρνη. Η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης, 1900-1922*, Αθήνα 2012

Κιτρομηλίδης Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 1996

Κιτρομηλίδης Π., *Ιδεολογικές πτυχές του προσφυγικού φαινομένου. Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006

Κλάφης Α., *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των πληθυσμών*, Αθήνα 2010

Κλάφης Α., *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821-1923*, Αθήνα 2019

Κολιόπουλος Ι. & Μιχαηλίδης Ι., *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Αθήνα 2009

Κονδύλης Π., *Θεωρία του πολέμου: πόλεμος και πολιτική, πόλεμος, οικονομία και κοινωνία, πόλεμος και επανάσταση, ο θερμός πόλεμος μετά τον ψυχρό πόλεμο, ελληνοτουρκικός πόλεμος*, Αθήνα 1998

Κοντογιώργη Ε., «Αποκατάσταση, 1922-1930», στην: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα 2003, τ. 7

Κοντός Τ., *Μικρασία τέλος*, Αθήνα 1980

Κυραμαργιού Ε., *Δραπετσώνα 1922-1967. Ένας κόσμος στην άκρη του κόσμου*, Αθήνα 2019

Κώνστας Δ., *Ελληνική εξωτερική πολιτική: εσωτερικές και διεθνής παράμετροι*, Αθήνα 1994

Λαμπρινός Φ., *Ισχύς μου η Αγάπη του Φακού. Τα κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της Ιστορίας (1895-1940)*, Αθήνα 2005

Λαμπσίδης Γ., *Οι πρόσφυγες του 1922, Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1992

Λιάκος Α., *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα 2007

Μακράκη Λ., *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910: η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα 1992

Μακρής Π., *Η ανατομία μίας τραγωδίας: Βαφειάδης-Τσακαλώτος*, Αθήνα 2001

Μαραντζίδης Ν., *ΓιασασίνΜιλλέτ, Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο 2001

Μαραντζίδης Ν., *ΓιασασίνΜιλλέτ, Ζήτω το έθνος: προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιο*, Αθήνα 2001

Μαραντζίδης Ν., «Η Πορεία προς την Πόλωση», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα 2005, σ. 341-346.

Μαργαρίτης Γ., *Ανεπιθύμητοι Συμπατριώτες. Στοιχεία για την Καταστροφή των Μειονοτήτων της Ελλάδας*, Αθήνα 2005

Μαρκεζίνης Σ., *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, Αθήνα 1978, τ. 3 (1924-1932)

Μασσαβέτας Α., *Μικρά Ασία: το παλίμνηστο της μνήμης*, Αθήνα 2015

Μαυρατσάς Κ., *Όψεις του Ελληνικού Εθνικισμού στην Κύπρο: ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και η κοινωνική κατασκευή της ελληνοκυπριακής ταυτότητας 1974-1996*, Αθήνα 1998

Μαυρογορδάτος Γ., *1915. Ο εθνικός διχασμός*, Αθήνα 2015

Μαυρογορδάτος Γ., *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια. Η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα 2021

Μιχελή Λ., *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Αθήνα 1992

Μουρατίδης Σ., *Πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, Πόντου και Ανατολικής Θράκης στην Κέρκυρα 1922-1932*, Αθήνα 2005

Νεκρατζάς Γ., *Η Μικρά Ασία και η καταγωγή των προσφύγων: η ιμπεριαλιστική ελληνική πολιτική του 1922 και η μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 2000

Νικολάου Χ., *Διεθνείς συνθήκες και συμβάσεις*, Αθήνα 1996

Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, Αθήνα 1943, τ. 2

Παπαταξιάρχης Ε., *Περιπέτειες της ετερότητας: η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2006

Παπαχελάς Α., *Ο βιασμός της Ελληνικής δημοκρατίας: ο Αμερικανικός παράγων, 1947-1967*, Αθήνα 1997

Παπουλίδης Κ. & Μπρουνό Μ., *Η μνήμη του προσφυγικού ελληνισμού: τα ανεγερθέντα μνημεία στην Ελλάδα (1936-2004)*, Αθήνα 2004

Πελαγίδης Σ., *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*, Θεσσαλονίκη 1997

Πολίτης Λ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1998

Πολύζος Γ., *Η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: Μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης*, Αθήνα 1984

Ρεπούση Μ., «Το νέο '21. Η ανολοκλήρωτη ελληνική επανάσταση στις εθνικές και κοινωνιστικές αφηγήσεις της πρώτης εκατονταετηρίδας της» στο: *Αθέατες όψεις της ιστορίας: Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιαννουλόπουλο*, Αθήνα 2012, σ. 161-163.

Ριζάς Σ., *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας: ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Αθήνα 2005

Ριζάς Σ., *Η Ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*, Αθήνα 2008

Ρούβας Α. & Σταθακοπουλος Χ., *Ελληνικός κινηματογράφος: 1905-1970*, Αθήνα 2005

Ρούβας Α., *Ελληνικός κινηματογράφος: 1971-2005*, Αθήνα 2005

Ρούκουνας Ε., *Εξωτερική πολιτική 1914-1923*, Αθήνα 1978

Σακελλαρόπουλος Κ., *Η σκιά της Δύσεως*, Αθήνα 1960

Σβολόπουλος Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα 1992

Σκοπετέα Ε., *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988

Σκοπετέα Ε., *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988

Σομερίτης Σ., *Η μεγάλη καμπή: μαρτυρίες - αναμνήσεις 1924–1974*, Αθήνα 1975

Συλλογικό, *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα 1997

Τζανακάρης Β., *Δακρυσμένη Μικρασία, 1919-1922: τα χρόνια που συντάραξαν την Ελλάδα*, Αθήνα 2007

Τζεδόπουλος Γ., *Πέρα από την καταστροφή: Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003

Τοντόροβα Μ., *Βαλκάνια, η Δυτική φαντασίωση*, Αθήνα 2000

Τσιάρα Σ., *Τοπία της εθνικής μνήμης: ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Αθήνα 2004

Τσιτσελίκης Κ., *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Όψεις μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006

Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της κατοχής και της αντίστασης*, Αθήνα 1988

Φωτιάδης Κ., *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Αθήνα 1988

Χαρακόπουλος Μ., *Ρωμιοί της Καππαδοκίας. Από τα βάθη της Ανατολής στο θεσσαλικό κάμπο: Η τραυματική ενσωμάτωση στη μητέρα πατρίδα*, Αθήνα 2003

Χατζηιωσήφ Χ., «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα 2002, τ. Β1

Χιονίδης Γ., *Οι δραστηριότητες της «Προσωρινής Κυβέρνησης» του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη το 1916-1917*, Αθήνα 1994

Χρήστου Θ., *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999

Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001

Ψυρούκης Ν., *Η μικρασιατική καταστροφή, 1918-1923: η Εγγύς Ανατολή μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα 1982

Augustinos G., *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century*, Ohio 1992

Barth F., «Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity», στο: *The Anthropology of Ethnicity: Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*, Antwerpen 1994

Barth F., *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*, Boston 1969

Berstein S. & Milza P., *Ιστορία της Ευρώπης*, Αθήνα 1997, τ. 2

- Chourchoulē T., *Σμύρνη: η πόλη της Σμύρνης πριν από την καταστροφή*, Αθήνα 1991
- Clark B., *Δύο φορές ξένος*, Αθήνα 2007
- Clogg R., *A Concise History of Greece*, New York 1992
- Douglas D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 1998
- Driault E., *Ελλάδα και Α' παγκόσμιος πόλεμος: από το κίνημα των Νεότουρκων (1908) μέχρι τη συνθήκη της Λωζάννης (1923)*, Αθήνα 1999
- Fleischer H., *Η Ελλάδα '36-'49: από τη δικτατορία στον εμφύλιο: τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2003
- Gilbar G., *Population Dilemmas in the Middle East: Essays in Political Demography and Economy*, London 1997
- Hirschon R., *Crossing the Aegean: an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York 2003
- Hirschon R., *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής καταστροφής: η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2006
- Houspian M., *The Smyrna Affair*, New York 1966
- Kamouzis D., *Greeks in Turkey. Elite Nationalism and Minority Politics in Late Ottoman and Early Republican Istanbul*, UK 2020
- Koliopoulos J. & Veremis T., *Greece, the Modern Sequel: From 1821 to the Present*, London 2002
- Leon G., *Greece and the Great Powers, 1914–1917*, Thessaloniki 1974
- Levandis J., *The Greek Foreign Debt and the Great Powers, 1821-1898*, New York 1944

Manus M., *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, New York 1985

Marrus M., *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford 1985

Mavrogordatos G., *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley 1983

Mazower M., *The Balkans*, London 2000

Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002

McCarthy J., *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia at the End of the Empire*, New York 1983

Melas G., *King Constantine I of Greece and the War*, Scotts Valley 2015

Naimark N., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, New York 2002

Nikolopoulou M., *The Discourse of Testimony in Greek Literary Prose (1924-1994)*, London 2001

Ober J., *The Rise and Fall of Classical Greece*, Princeton–Oxford 2015

Palmowski J., *A Dictionary of Contemporary World History from 1900 to the Present Day*, Oxford–New York 2004

Pentzopoulos D., *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Paris 1962

Petsalis-Diomidis N., *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Thessaloniki 1978

- Richter H., *A Concise History of Modern Cyprus: 1878-2009*, Berlin 2010
- Rossington M. & Whitehead A., *Theories of Memory. A Reader*, Baltimore 2007
- Smith M. L., *Το δράμα της Ιωνίας. Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, Αθήνα 2002
- Smith M., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*, London 1973
- Sofos S. & Özkırmılı U., *Tormented By History: Nationalism in Greece and Turkey*, New York 2008
- Solomonidis V., *Greece in Asia Minor: 1919-1922*, New York 2012
- Sumartojo S. & Wellings B., *Nation, memory and the Great War commemoration: mobilizing the past in Europe, Australia and New Zealand*, Oxford 2014
- Tatsios T., *The Megali Idea and the Greek Turkish War of 1897: The Impact of the Cretan Problem on Greek Irredentism, 1866–1897*, New York 1984
- Thompson P., *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα 2008
- Travlos K., *Salvation and Catastrophe: The Greek-Turkish War, 1919–1922*, UK 2020
- Vitti M., *Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα 1984

Περίληψη

Η Μικρασιατική Καταστροφή αντιμετωπίζεται ως η μεγαλύτερη και σημαντικότερη καταστροφή που βίωσε ο Ελληνισμός. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης και την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών, το ελληνικό κράτος εν μέσω οικονομικής εξαθλίωσης κλήθηκε να αποκαταστήσει, να στεγάσει και να σιτίσει τους νεοαφιχθέντες πρόσφυγες. Ταυτόχρονα, η Μεγάλη Ιδέα, το όνειρο της ελληνικής κοινωνίας και ο βασικός σκοπός της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής για σχεδόν έναν αιώνα εγκαταλείφθηκε οριστικά. Η Καταστροφή του 1922 έμελλε να αλλάξει άρδην την ελληνική πραγματικότητα σε όλα τα επίπεδα: οικονομικό, πολιτικό, καθώς και πολιτισμικό.